

Pontsko-kavkaski utjecaji na konjsku opremu starijeg željeznog doba međuriječja Save, Drave i Dunava

Kukić, Ivan

Master's thesis / Diplomski rad

2021

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:812973>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-07-18**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Sveučilište u Zagrebu

Filozofski fakultet

Odsjek za arheologiju

Katedra za prapovijesnu arheologiju

**Pontsko-kavkaski utjecaji na konjsku opremu starijeg željeznog doba
međuriječja Save, Drave i Dunava**

- Diplomski rad -

Mentor: dr. sc. Hrvoje Potrebica

Student: Ivan Kukić

Zahvaljujem mentoru, prof. dr. sc. Hrvoju Potrebici, na savjetima i uputama pri izradi ovog rada, a također se zahvaljujem i svim profesorima s katedre za prapovijesnu arheologiju za sva prenesena znanja i iskustva s područja arheologije.

-SADRŽAJ-

I. UVOD	4
II. GEOGRAFSKA OBILJEŽJA	5
III. UTJECAJI NOMADSKIH NARODA EUROAZIJSKE STEPE	6
3.1. Povijest nomadskih naroda euroazijske stepe.....	6
3.2. Arheološki dokazi kretanja euroazijskih nomada.....	9
IV. KONJSKA OPREMA	11
4.1. Povijest istraživanja i tipologije konjske opreme	11
4.2. Tipovi psalija	13
4.3. Tipovi žvala.....	17
4.4. Tipovi falera	20
4.5. Tipovi razvodnika i aplika	21
V. KONJSKA OPREMA MEĐURJEČJA SAVE, DRAVE I DUNAVA	26
5.1. Konjska oprema starije faze pontsko-kavkaskih utjecaja.....	26
5.2. Konjska oprema mlađe faze pontsko-kavkaskih utjecaja.....	32
VI. USPOREDBE MEĐURJEČJA SAVE, DRAVE I DUNAVA I PONTSKO-KAVKASKOG PODRUČJA	37
VII. ZAKLJUČAK	45
VIII. LITERATURA	46
TABLE	53

I. UVOD

Pojavom novih načina sprezanja konja u prapovijesti mnoge se stvari počinju ubrzano i nepovratno mijenjati. Konj će više od tri tisuće godina biti najvažnija pokretačka snaga ljudske civilizacije, sve do izuma parnog stroja i parne lokomotive (Levine 2005: 5). Za ovakve promjene ključni trenutak dolazi sa sekundarnim iskorištavanje konja radi njihove fizičke snage. Tim se procesom znatno ubrzava komunikacija i kretanje, ali se i uvelike mijenjaju načini ratovanja. Najpovoljniji trenutak za ekspanziju konjičke tradicije diljem euroazijskog kopna događa se tek na prijelazu iz brončanog u željezno doba. Počeci korištenja konja kao stočarske vrste kronološki zaostaju za iskorištavanjem ostalih domesticiranih životinja, ali ipak aktivna uloga ove životinje u ljudskim društvu nadilazi uloge gotovo svih ostalih životinja. Praćenjem smjera kretanja utjecaja domestikacije i tehnika sprezanja konja; bilo da se radi o vuči kola ili jahanju, uočavamo drugačiji obrazac od uobičajenog puta širenja stočarstva s područja plodnog polumjeseca. Uzgoj konja i njihovo iskorištavanje u Europu najvjerojatnije dolazi iz prostora euroazijske stepe. Nomadski i polunomadski narodi stepe u drugačijem okolišu razvijaju distinktivne obrasce ponašanja što ih u jednom trenutku dovodi u mogućnost ratničkog konkuriranja velikim civilizacijama Mezopotamije, Male Azije i Egipta. Niz osvajača iz euroazijske stepe kroz stoljeća tvore različiti narodi poput: Kimerana, Skita, Sarmata, Alana, Huna, Avara i Mongola, ali uvijek s istom crtom u opisu – konjima. S druge strane nomadski karakter njihova života pridonio je potpunom nestajanju ili disperziji ovih naroda te nam nije ostavio puno dokaza što otežava rekonstrukciju načina života i kulturnih obrazaca. Ono što se može dokučiti je sfera kontakata i razmjena s drugim narodima. U slučaju međuriječja Save, Drave i Dunava ovi se utjecaji nalaze u jednom od svojih najudaljenijih predjela. U Karpatskoj kotlini prostor panonske nizine je pružio idealan okoliš za usvajanje nomadskog načina života, a samim time i uvjete za lakše preuzimanje i širenje kulturnih obrazaca koji na tim područjima nemaju svoj presedan. Pojava konjske opreme za u arheologiji se gotovo uvijek poistovjećuje s pojmom trako-kimerijskog prodora (Gimbutas 1965: 156) koji je uvelike odbačen, ali istovremeno i dalje prisutan. U okviru recentnijih istraživanja u arheologiji umjesto trako-kimerijskih prodora i skitskih osvajanja često se koristi pojam 'pontsko-kavkaski utjecaji'. Ovaj pojam omogućuje puno objektivnije odnošenje spram arheološke građe i interpretacije. Već na početku postaje jasno da konjska oprema doživljava svoj razvoj zahvaljujući nizu povezanih

promjena. Koji uzroci zapravo stoje iza ovog niza promjena? Koliko su prožete i direktne veze između različitih i geografski udaljenih područja? Na koji se način ove veze manifestiraju i dolaze do izražaja teško je jasno reći, no ipak je potrebno još jednom naglasiti sve objektivne spoznaje.

II. GEOGRAFSKA OBILJEŽJA

Spomenuta kretanja valja staviti u njihov specifični geografski kontekst. Cjelokupan prostor ravnica koji je tisućljećima bio stanište divljih konja i otkuda je krenula domestikacija nazivamo euroazijska stepa. Euroazijska stepa nije čvrsto utvrđen pojam jer se radi o geografski širokom prostoru koji se proteže različitim ekoregijama na dva kontinenta. Smatra se da ovaj prostor treba gledati kao cjelinu koja se proteže od Dunava na zapadu do rijeke Amur na istoku (Hurka et al. 2019: 10). Ovaj je prostor kao najveća ravničarska cjelina na svijetu definiran svojim geografskim granicama prema kojima ga možemo podijeliti na nekoliko dijelova: Zapadnu Euroazijsku stepu, Središnju Euroazijsku stepu i Istočnu Euroazijsku stepu (Hurka et al. 2019: 10). U fokusu tumačenja širenja utjecaja konjske opreme iz područja Sjevernog Prirnomorja i Kavkaza prema međuriječju Save, Drave i Dunava bitna nam je Zapadna Euroazijska stepa koja djelomično pokriva prostor Srednje i Istočne Europe. Ovo područje u sebi obuhvaća dvije razdvojene cjeline, Panonsku nizinu i Pontsko-Kaspijsku stepu (Gleirscher 2009: 16; Hurka et al. 2019: 46). Kao što jasno možemo uočiti Panonska nizina predstavlja Karpatima geografski prekinut dio kontinuiteta euroazijske stepe. Panonska nizina unutar svog prostora obuhvaća neke od ravničarskih regija, među kojima su: Transdanubija, Velika i Mala mađarska ravnica, Slavonija, Baranja, Bačka, Banat i Srijem. Naravno sve ove podijele nisu jasno zacrtane pa je uvijek moguće dodati prostore koji korespondiraju s tokom Dunava i njegovim važnijim pritocima: Savom, Dravom, Tisom ili Moravom. Dakle, u grubo možemo reći da je prostor Panonske ravnice omeđen Alpama na zapadu, Dinaridima i tokovima Dunava i Save na jugu i Karpatima na sjeveru (Pavelić, Kovačić 2018: 456). S druge strane Karpata, prema istoku, stepe i ravnice se šire na puno većim geografskim širinama tvoreći tzv. Pontsko-Kaspijske stepe. Stepe se protežu kroz gotovo cijeli teritorij današnje Ukrajine prelazeći porječja Dnjepra, Dnjestr, i Buga, nastavljajući se u Rusiju porječjima Dona i Volge sve do Kaspijskog jezera i rijeke Ural.

Na južnoj strani ovaj prostor je omeđen Crnim morem i Kavkazom dok na sjeveru uglavnom prestaje prije 60° sjeverne geografske širine gdje počinju znatno hladniji klimatski uvjeti (Hurka et al. 2019: 40). Ovdje treba posebno izdvojiti prostor Sjevernog Kavkaza ili Ciskavkazja kojeg ćemo se najviše doticati. Ovaj prostor danas čine regije nastanjene kavkaskim narodima po kojima nose nazive: Adigeja, Čerkasija, Kabardino-Balkarija, Osetija, Ingušetija, Čečenija i Dagestan.

U svakom smislu prostor euroazijskih ravnica dobro je pokrivenim rijekama i bogatim ispašama koje nude idealan okoliš za razvoj nomadskih kultura. Kao takav ovaj prostor pruža jedan dugački koridor nesmetane komunikacije u smjeru istok-zapad, ponekad sužen planinskim lancima poput Karpata, Urala ili Altaja, ali koji s druge strane nude svoje blagodati u vidu mineralnih i rudnih bogatstava. Početkom holocena ovaj prostor se sve više oslobađa ledenih pokrivača otkrivajući nova prostranstva plodnih stepa. Sastav tla obje cjeline, i Panonske nizine i Ponto-Kaspijske stepe, ima dosta sličnosti u postojanju černozema ili crnice bogate humusom (Bašić 2013: 102). Ovaj tip tla iznimno je pogodan za poljoprivredu. U obje se ravnice uz rijeke često pojavljuju lesni nanosi koji čine po nekoliko metara debele slojeve velikih površina (Hurka et al. 2019: 20). Ovakav tip tla je također pogodan za bavljenje poljoprivredom iako je malo slabije kvalitete od crnica.

III. UTJECAJI NOMADSKIH NARODA EUROAZIJSKE STEPE

3.1. Povijest nomadskih naroda euroazijske stepe

Prvi dokazi pripitomljavanja pronađeni su na eponimnom nalazištu Botai kulture u današnjem Kazahstanu i nalazištu Derijivka kulture Srednji Stog u Ukrajini te se datiraju u 4. tis. pr. Kr. (Anthony 2007: 217; Outram et al. 2009: 1332). Većina arheologa ipak smatra da u širim razmjerima prvo dolazi do korištenja konja za vuču, a tek poslije da dolazi do primjene konja za jahanje (Azzaroli 1985: 10; Mallory 2006: 210; Anthony 2007: 66). U načelu ovaj zaključak ima smisla jer su već i prije druge domesticirane životinje služile za vuču. Koliko je jahanje u početku bilo neshvatljiv pojam većini civilizacija prije kraja 2. tis. pr. Kr. svjedoči korespondencija Bahdi-Lima u kojoj se jahanje smatra barbarskim i stoga nečasnim za akademskog

kralja (Drews 2005: 42). S druge strane i upotreba kola doživljava svoju renesansu u stepskim područjima, iako najvjerojatnije nastaju u Mezopotamiji (Anthony 2007: 74). Najraniji načini sprezanja životinja uključivali su jaram (Anthony 2007: 65) i sprezanja pomoću karike u nosu, što možemo vidjeti na tzv. „Zastavi iz Ura“ (Sl. 1.) (Drews 2005: 42). Ovim načinima sprezanja kod konja nije se mogao izvući puni potencijal, samo su žvala mogle omogućiti punu kontrolu nad ovom temperamentalnom životinjom.

Slika 1 – Zastava iz Ura (preuzeto s:

https://www.britishmuseum.org/collection/object/W_1928-1010-3)

Početakom 1. tisućljeća pr. Kr. dolazi do pojave metalne konjske opreme simultano na različitim mjestima (Metzner-Nebelsick 2002: 229; Mahortyh 2005: 270). Ubrzo dolazi i do simultanog pojavljivanja dvodijelnih i višedijelnih žvala u Srednjoj i Istočnoj Europi (Balkwill 1973: 425). Do tada konj postaje dobro poznata životinja širom Euroazije. Dakako, dokaza o sprezanju u kasnom brončanom dobu Europe ima i prije širenja utjecaja pontsko-kavkaskog kruga, ali u znatno manjoj mjeri i to uglavnom pomoću jednodijelnih žvala (Metzner-Nebelsick 2002: 207). Tijekom željeznog doba, tipovi konjske opreme se mijenjaju, svaka kultura stvara svoj utjecaj u izgledu konjske opreme jednako kako se i počinje baviti uzgojem vlastitih pasmina konja. Što se kontroliranog uzgoja konja tiče on se upravo javlja u ovo doba, o čemu nam svjedoči pojavljivanje viših vrsta konja porijeklom s istoka (Bökönyi 1987: 34). O zanimanju za proces uzgoja konja u prapovijesti i antici svjedoče hetitski tekst mitanijskog trenera konja Kikulija iz 14. st. pr. Kr. i Ksenofontov tekstovi naslova „O konjaničkom umijeću“ i „O zapovjedniku konjice“ iz 4. st. pr. Kr. (Matasović; Matasović 2018: 7). Prema riječima M. A. Levine znanje o

uzgoju konja u prapovijesti i antici nije lako dostupno i savladivo znanje već specijalizacija izdvojenih pojedinaca koji intimno poznaju konjsku ćud (Levine 2005: 16).

Pojave nomadskih konjičkih kultura oduvijek je poistovjećivan s provalom ratničkog elementa iz euroazijske stepe. U najstarijim poznatim pisanim izvorima o ovoj temi govori se o dolasku ratnika konjanika čija je pojava izazvala strah i divljenje u različitim krajevima euroazijskog kopna. Tako su poznati asirski izvori koji navode Gamire/Gimrue (ABL 409) konjanike koji dolaze preko Kavkaza na prostor Urartua 714. g. pr. Kr. Tamo Kimerani nanose težak poraz urartskom vladaru Rusi I (Xydopoulos 2013: 119) (Ivanchik 1993: 27). Nakon toga dolaze na prostor moćne neoasirske države i nastavljaju se probijati sve do današnjeg Izraela pljačkajući i sijući strah. Istovremeno u Europi se već kod Homera spominju stanoviti Galaktofazi, Hipelomolgi i Abii (Hom. Ili. 13. 5.). Njihova imena označavaju tek njihove običaje, a ne etničku kategoriju ili vlastiti naziv. Galaktofazi su doslovno prevedeno s grčkog oni koji jedu mlijeko, dok su Hipelomolgi oni koji muzu kobile. Osim njih u Odiseji Homer također spominje Kimerane (Κιμμερίων) koji se nalaze na ulazu u podzemni svijet (Hom. Od. 11. 12-19). Stupanje Kimerana na povijesnu pozornicu preko ratova s neoasirskom državom nastavljeno je njihovim potiskivanjem u Malu Aziju gdje su pod njihovim napadima nestajala stoljetna kraljevstva Frigije i Lidije (Milićević Bradač 2004: 437). Ovi događaji su zabilježeni u Herodotovoj „Povijesti“ (Hdt. 4.11.1) prema kojoj se kao razlog njihova dolaska navodi potiskivanje s prostora njihove pradomovine na sjevernom Prichernomorju od strane puno veće i dugotrajnije skupine nomada Skita.

Skiti kao najveća zajednica nomadskih naroda euroazijske stepe zauzimaju značajnu ulogu u kreiranju slike odnosa onodobnog svijeta. Kao i mnogi slični prapovijesni entiteti Skiti često služe kao zamjenica za ostale neidentificirane zajednice sličnih običaja i identiteta. Većina spoznaja o Skitima nam dolazi iz pera antičkih pisaca, u prvom redu od već spomenutog Herodota, ili iz arheoloških dokaza koji u većoj ili manjoj mjeri potvrđuju te iste napise. Sam Herodot često ima podvojeno mišljenje o Skitima povremeno ih karakterizirajući kao divlje barbore (Hdt. 1.105.4), a ponekad kao 'plemenite divljake' vrijedne divljenja (Hdt. 4.67.2). Prve opise Skita kod Grka susrećemo u *Periegezi* Hekateja iz Mileta (FHG Hec.frag. B 167) koju možemo smjestiti u razdoblje između Pohoda na Skite Darija I. (513. – 512. g pr. Kr.) i Jonskog ustanka 500. g. pr. Kr. (Milićević Bradač 2004: 431). Skiti su u povijesti uvijek prikazivani kao

prijetnja za grčke kolonije na obalama sjevernog Prichernomorja, za željeznodobne kulture Srednje Europe ili za moćno Ahemenidsko Carstvo na istoku, no ipak je očito da oni nisu bili samo osvajači već i oni koji su osvojeni. U sve većoj korelaciji s Grčkim svijetom Skiti počinju osnivati gradove, usvajati monetarni sustav i koristiti mnoge druge obrasce helenističke kulture postepeno gubeći svoj izvorni identitet (Milićević Bradač 2004: 441). Skiti se na povijesnoj sceni pojavljuju 673. g. pr. Kr. kao saveznici Međana i Maneanaca u ratu protiv Asiraca gdje im je nanesen težak poraz (Milićević Bradač 2004: 437). Kasnije Skiti postaju asirski saveznici, a 654. g. pr. Kr. skitski kralj Madij vodi vojsku u Malu Aziju protiv Kimerana čime okončava njihov period dominacije (Milićević Bradač 2004: 439). Nakon pada Novoasirskog carstva, 594. g. pr. Kr. medijski kralj Kijaksar rješava se Skita jednom za svagda tako što daje pogubiti skitske kraljeve na gozbi koju je za njih napravio. Ovim činom Skiti napuštaju prostor Iranske visoravni. Nakon raspada Medijskog Carstva najjača sila na tom području postaje Ahemenidsko koje opet započinje nove sukobe sa Skitima i njima srodnim plemenima. Tako i veliki perzijski car Kir II. 530. g. pr. Kr. navodno pogiba u bitci sa svojim sjevernim skitoidnim susjedima Masegatima (Hdt. 1.214.1). Kao što je spomenuto, kasnije Darije I. započinje svoju neslavnu kampanju protiv Skita u Europi sjeverno od Dunava, no Skiti se nisu htjeli uključiti u bitku već su se stalno povlačili u dubine svojeg teritorija spaljujući sve za sobom (Milićević Bradač 2004: 433). Idućih nekoliko stoljeća pritisak na rastuće grčke kolonije na Crnom moru od strane Skita postaje sve veći. Svoje posljednje godine Skiti dočekuju u ratovima s pontskim kraljem Mitridatom VI. Europatorom krajem 2. st. pr. Kr. i konačnim padom u porazu od rimske vojske u 1. st. po. Kr. (Milićević Bradač 2004: 161). Njihovo mjesto zauzimaju Sarmati i Alani koji će biti u konfliktu s Rimskim carstvom do kraja 2. st. po. Kr. duž cijelog istočnog pograničnog prostora.

3.2. Arheološki dokazi kretanja euroazijskih nomada

Zadatak arheologije da materijalnim dokazima upotpuni i potvrdi povijesnu sliku u slučaju proučavanja prapovijesnih nomadskih skupina postaje gotovo neizvediv izazov. Tekstualni izvori antičkih historiografa i njihovi prijepisi često otkrivaju određen antagonizam prema narodima koji ne žive u gradovima. Svi ovakvi narodi u percepciji antičkih opisivača bivaju međusobno izjednačeni. Potvrdu ovakvog stava donosi nam Apijan u zapisu o rimsko-

ilirskim ratovima gdje su Kelti, Gali i Iliri predstavljeni kao djeca nimfe Galate i diva Polifema (App. III. 1.2.). Isti problem možemo očekivati s Kimeranima i Skitima; nemogućnost jasnog razlikovanja jednih od drugih. Kako ne možemo biti sigurni u to kako su se ti narodi opredjeljivali moramo se usredotočiti na ustaljene koncepte arheoloških kultura točno određenog područja. U arheologiji ponekad se još uvijek za razdoblje od kraja 10. do sredine 7. st. pr. Kr. koristi pojam kimerijske ili predskitske faze (Ivanchik 2001: 17; Metzner-Nebelsick 2002: 39; Mahortyh 2008: 168; Valčak 2009: 6). Ovaj period se još dijeli na dva arheološka stupnja: Černogorvka (900. – 750. g. pr. Kr.) i Novočerkaski (750. – 650. g. pr. Kr.) (Terenožkin 1976: 22). Kao općeniti uzrok ovog slijeda promjena često se tumače klimatske promjenama na prelasku tisućljeća s kojim dolazi suša klima (Chochorowski 2014: 12). Čak postoje i indicije da je na klimatske promjene utjecala intenzivna poljoprivreda u euroazijskoj stepi (Mahortyh 2008: 168).

Sljedeći period, skitskih, odnosno period utjecaja mlađe pontsko-kavkasko faze, postavlja iste probleme kao i prethodni period. Njezino trajanje možemo odrediti u razdoblje od kraja 7. st. pr. Kr. do pred kraj 5. st. pr. Kr. (Gleirscher 2009: 15). Za razliku od svoje prethodnice ova faza nudi znatno više materijalnih dokaza. Ponajviše, tu se radi o takozvanoj skitskoj trijadi: konjskoj opremi, naoružanju u vidu strelica i ukrasima zoomorfnih motiva na keramici i drugim predmetima (Kozubova 2019: 96). O konjskoj opremi će biti puno riječi uskoro pa objasnimo preostala dva elementa. Strelice svjedoče o vjerojatnom postojanju lukova za njihovo odapinjane koji su u cijelosti od organskih materijala, pa ih iz tog razloga ne nalazimo unutar grobnih cjelina (Kozubova 2011: 71). Luk i strijela sami po sebi u brončanom i željeznom dobu imaju češću primjenu u lovu nego u ratu, no upravo se skitske trobridne strelice često navode kao naoružanje. Njihova posebnost u građi je postojanje tri brida koje ostavljaju kompliciranije laseracije iz kojih je teže zaustaviti krvarenje što ih čini izrazito ubojitim i efikasnim oružjem. Jedan od raširenijih tipova ovakvih strelica je tip Kelermes, nazvan po istoimenom ukopu u Adigeji (Chochorowski 2014: 41). Treća komponenta trijade je više vezana uz umjetnost nego uz samo ratovanje. Skitska zoomorfna umjetnost ili skitski životinjski stil poseban je način oblikovanja i odabira motiva kakav ne nalazimo u većini prapovijesne Europe. Čest motiv skitske umjetnosti je lov vukova ili grifona na jelena. Na još jednu od poveznica s prostorom istočnoeuropskih stepa upozorava i M. Parducz, naime konjski ukopi postaju sve učestaliji (Parducz 1955: 12). T. Kemenczei također navodi da lokalne populacije imitiraju uzore

nomadskih stepskih kultura što možemo inače i vidjeti u evoluciji grupe Val i Füzasabony-Mezőcsát (Kemenczei 1985: 43).

IV. KONJSKA OPREMA

4.1. Povijest istraživanja i tipologije konjske opreme

U središtu istraživanja u počecima zanimanja za konjsku opremu su cjevasti križni razvodnici (Metzner-Nebelsick 2002: 302). Istraživanjima ovakvog tipa razvodnika bavili su se još P. Reinecke 1907. g., O. Janse i K. Wilensdorfer 1932. g. i I. Nestor 1934. g (Metzner-Nebelsick 2002: 302). P. Reinecke i I. Nestor također počinju u arheologiju uvoditi pojam „trako-kimerijskih nalaza“. U tom se kontekstu uočavaju sličnosti između europskih i pontsko-kavkaskih tipova, pri čemu su pontsko-kavkaski tipovi smatrani za ishodišne, a njihova se pojava pripisuje provali trako-kimerana (Metzner-Nebelsick 2002: 208). Prvu tipologiju konjske opreme, odnosno psalija, objavljuje I. Nestor 1934. g., izdvajajući svega dva tipa psalija; one lučno povijenih krajeva i one krajeva povijenih pod kutom (Metzner-Nebelsick 2002: 208). Nedugo zatim 1939. g. sa svojim tipologijama slijede ga S. Gallus i T. Horvath (Metzner-Nebelsick 2002: 208). Njihove tipologije su bila znatno proširenija i uključivala je nalaze žvala i psalija od Sibira preko Irana i Kavkaza do Srednje Europe odnosno Mađarske (Metzner-Nebelsick 2002: 208). T. Horvath u tom kontekstu ukazuje na Mezopotamiju kao izvorište tipova psalija i žvala određujući im veću starost (Metzner-Nebelsick 2002: 208). Istovremeno S. Gallus radi tipologiju psalija određujući svega tri tipa po veoma nejasnim kriterijima (Metzner-Nebelsick 2002: 208). Nešto jasnije kriterije za tipološku podjelu psalija donosi J. Harmatta 1946. godine, no i dalje se radi o prilično konfuznoj podijeli gdje se nalaze i primjerci s Bliskog istoka (Metzner-Nebelsick 2002: 210). Idućem važnijem koraku u lakšem raspoznavanju konjske opreme pridonijeli su pomoću svojih tipologija A. A. Iessen za jug Sovjetskog Saveza 1953. godine i G. Kossack za Bavarasku 1954. godine (Metzner-Nebelsick 2002: 210). Obojica pokušavaju usporediti materijal iz Istočne i Srednje Europe, no ipak kod A. A. Iessena još uvijek nisu jasno definirani oblici jer se težište kao i kod J. Harmatta nalazi na materijalu, a ne na specifičnosti oblika. G. Kossack počinje prvi koristiti karte kako bi dočarao raširenost oblika bez

da se ograničava kronološkim ili etničkim kontekstom (Metzner-Nebelsick 2002: 210). Izuzev psalija kao glavnog razlikovnog elementa G. Kossack se bavi i tipologijama razvodnika, aplika i žvala (Metzner-Nebelsick 2002: 229). Zanimljiva je i tipologija J. A. Potratza iz 1966. godine koja potpuno dokida podjelu prema nazivima induciranim kroz upitne povijesne kategorije (Metzner-Nebelsick 2002: 210). Ključni moment u promjeni opažanja utjecaja konjske opreme donosi C. Metzner-Nebelsick 1994. godine u svojem radu „Die früheisenzeitliche Trensenentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa“, na temeljima postavljenim 1976. godine u A. Terenožkinovoj knjizi „Kimmerijcy“ (Terenožkin 1976: 149; Metzner-Nebelsick 1994: 386; Metzner-Nebelsick 2002: 211). Unatoč tome što A. Terenožkin pripisuje određene tipove konjske opreme konkretnoj kulturnoj grupi koju opet pripisuje nekom povijesnom etniku čime dobiva jasnu podjelu u koju se uklapaju nedvojbene morfološke karakteristike (Metzner-Nebelsick 2002: 40). Ostale do danas uspostavljene tipologije uključuju rad J. Chochorowskog 1993. g., V. R. Erlich 1994. g., S. B. Valčak 1994. g., U. Dietz 1998. g. (Metzner-Nebelsick 2002: 212) i S. V. Mahortyh (Mahortyh 2004: 300). U kontekstu ranih pontsko-kavkaskih utjecaja najviše će biti korištene tipologije A. Terenožkina, C. Metzner-Nebelsick i S. V. Mahortyha.

Nasuprot tome tipologijom Szentes-Vekerzug konjske opreme bavili su se M. Parducz 1965. g., M. Guštin i B. Teržan 1975. g., T. Kemenczei 1985. g., J. Chochorowski 1985. g., W. M. Werner 1988. g. i A. Kozubova 2011. g. (Kozubova 2011: 73). Sve navedene tipologije se temelje na kategorijama koje je prvi predstavio M. Parducz s time da sa svakom novom revizijom dolaze neke manje promjene. Ova podjela se uglavnom temelji na principu provlačenja uzdi kroz psalije i na zavirutosti psalija. M. Parduczova tipologija je poznavala pet tipova kojoj M. Guštin i B. Teržan dodaju šestu kategoriju svojstvenu dolenjskoj grupi i njima bliskim grupama istočnog haštatskog kruga (Guštin, Teržan 1975: 190). Kako se ovaj tip opreme ne nalazi izvan kruga Karpatske kotline, stoga nikada nisu rađene direktne komparacije s formama pontsko-kavkaskog areala kao što je to slučaj s ranijim valom pontsko-kavkaskih utjecaja. Jedini primjer ovakvih psalija van Karpatske kotline možemo naći u Perebykivcima u ukrajinskom Podnjestrovlju (Kemenczei 1985: 58; Chochorowski 2014: 43).

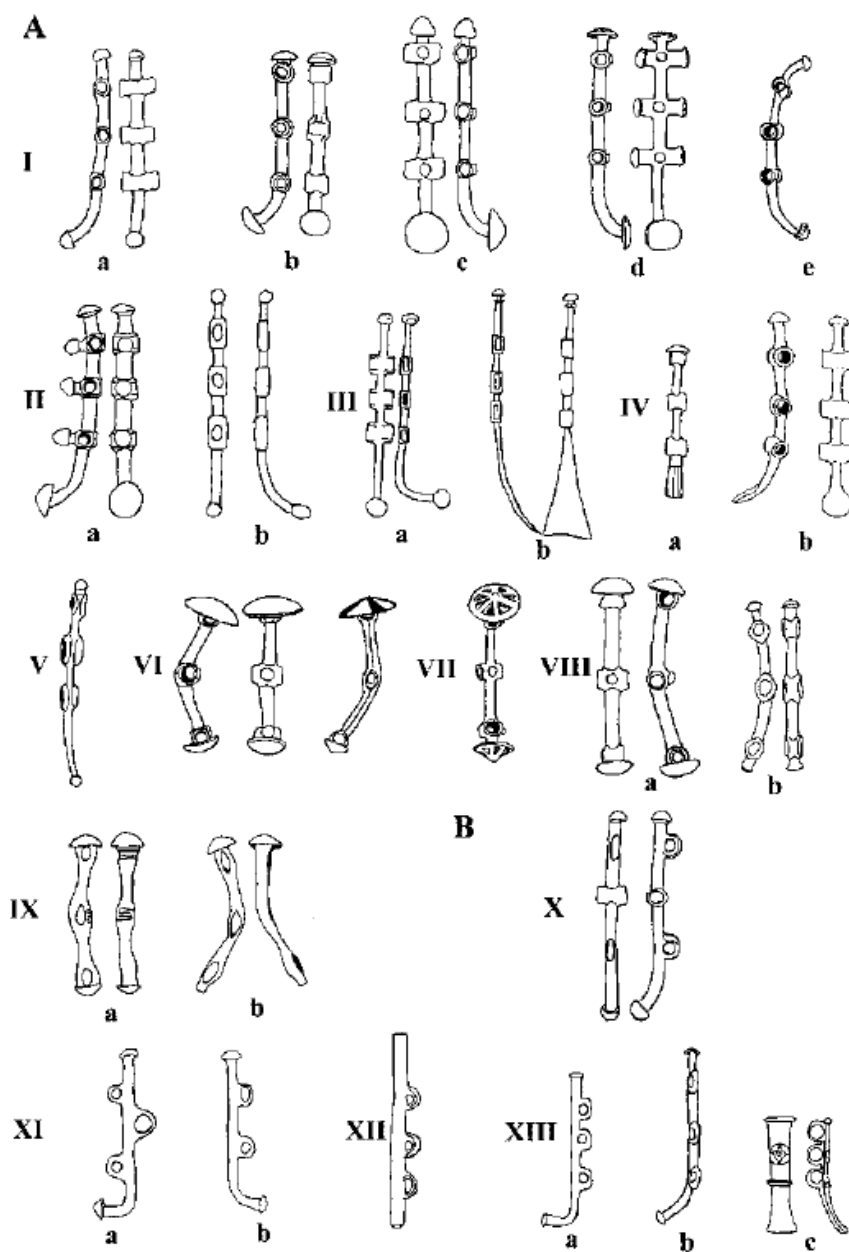
4.2. Tipovi psalija

Tipologije psalija najčešće se utvrđuju na temelju oblika otvora za provođenje remenja i na izgledu završetaka psalija. Prema tipologiji C. Metzner-Nebelsick postoje dvije grupe psalija sa zajedničkih trinaest tipova psalija od kojih neki sadrže podtipove (Sl. 2). Grupa A sadrži tipove psalija od I do IX koje definira postojanje perforiranih otvora za provođenje remena, dok grupa B sadrži sve tipove od X do XIII koje definiraju prikovane ušice za provođenje remena. Najviše podtipova ima tip I, njih pet, dok ostale grupe ili nemaju podtipove ili imaju minimalna dva podtipa. Tip I karakteriziraju cilindrična ojačanja otvora i blago zavijeni dugmičasti završeci, a vrlo sličan tip II se jedino razlikuje po tome što ojačanja otvora izvana imaju kvadratni oblik. Nadalje tip III, iako u osnovi sličan prethodnim tipovima, pokazuje specifičnost u apsolutnom kvadratnom obliku ojačanja i perforacije samog otvora. Slučaj s iduće dvije kategorije, s tipom IV i V, je zamršena zbog malog broja primjeraka i nejasnih karakteristika, što naglašava i C. Metzner-Nebelsick (Metzner-Nebelsick 2002: 217). Prvih pet tipova psalija većinom nalazimo u Srednjoj Europi (Sl. 3), a tip IX i ostale tipove koji slijede nalazimo uglavnom na pontsko-kavkaskom području (Sl. 4 i 5). Tip VI prema C. Metzner-Nebelsick odnosno tip Kamyševaha prema A. Terenožkinu obuhvaća vrstu koja je podjednako zastupljena u oba areala (Mahortyh 2008: 173). Ovaj tip odlikuju šipke savinute pod kutom na sredini te gljivasti završeci na njihovim krajevima. Sličan njemu je tip VII koji je samo zastupljen u Srednjoj Europi. Ovaj tip se ponekad u literaturi navodi kao lokalna imitacija tipa Kamyševaha, odnosno tip Trteno (Mahortyh 2008: 173). Tip IX se unutar ruske literature određuje kao tip Černogorovka kojem je jedna od osnovnih odrednica ovalno oblikovanje otvora za provlačenje uzdi bez ojačanja (Terenožkin 1976: 151; Mahortyh 2008: 172). U Europi se svega nalaze dva primjera, u ostavi Černotin u Moravi i Karmine u Poljskoj koji su oboje datirani u Ha B2 ili Ha B3 stupanj (Podbroský 1970: 168; Terenožkin 1976: 150). Ovaj tip po svojem obliku upućuje na direktni razvoj iz sličnih koštanih oblika rane Černolesske kulture (Terenožkin 1976: 163). Slično i tip XIII c prema C. Metzner-Nebelsick možemo svrstati u grupu psalija s tri ušice poput tipa Fars i Tereze koje se uglavnom nalaze na Kubanu i Kavkazu, dok svega jedan primjerak možemo pronaći među slučajnim pronalascima u Budimpešti u Narodnom muzeju (Mahortyh 2008: 173). Postoji i kombinacija oblika otvora gdje tip X, ili prema J. Chochorowskom tip Szanda, sadrži i

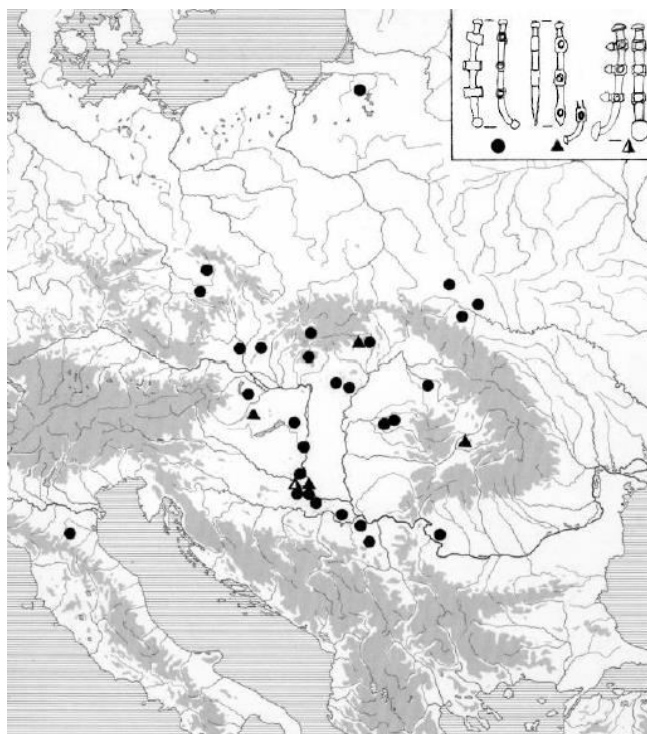
ušice i cilindrične rupe (Mahortyh 2008: 173). Ovakve psalija su pronađeni u Dalju, a njihove ostale nalaze možemo vezati samo uz prostor Panonske nizine (Mahortyh 2004: 308).

Klasifikacija konjske opreme tipa Szentes-Vekerzug, odnosno kako se naziva u starijoj literaturi skitske konjske opreme, je zapravo tipologija psalija s žvalama koje su pričvršćene zakovicom. Žvale su uvijek približno slične, pa nam psalije ovdje služe kao razlikovni element (Kemenczei 2009: 51; Kozubova 2011: 75). Prema T. Kemenczeiu trebamo pratiti njihov nastanak u psalijama i žvalama odlivenim ili zakovanim u jednom komadu (Kemenczei 1985: 65). Tako prema tipologiji T. Kemenczeia poznajemo pet tipova (Kemenczei 1985: 50). U tip jedan ulaze žvale zoomorfnih završetaka kakve isključivo nalazimo u Alföldu i Transilvaniji na prostoru Szentes Vekerzug kulture što bi moglo govoriti o njihovoj starosti koja ih smješta između 6. i početka 5. st. pr. Kr. (Kemenczei 2009: 52; Kozubova 2011: 76). Tip dva s druge strane je zastupljeniji u cijeloj srednjoj Europi i ima povijene krajeve s dugmastim završecima što im daje blago polumjesečast oblik. Ovaj tip zbog veće zastupljenosti u grobnim kontekstima doljenjske možemo datirati iz prijelaza 6. u 5. st. pr. Kr. (Kemenczei 1985: 54). Treću skupinu čine psalije gotovo ravnih kuglastih završetaka (Kemenczei 1985: 54). Četvrta skupina obuhvaća psalije blago zavijenih krajeva (Kemenczei 1985: 56). Peta skupina je tzv. „S“ tip Szentes Vekerzug psalija koje isključivo nalazimo na prostoru doljenjske, stoga su i kasnije datirane, s prijelaza 5. u 4. st. pr. Kr. (Kemenczei 1985: 62). Prema Werneru i Kozubovoj osnovna podjela bi se trebala vršiti prema obliku rupa na dvije grupe, na one s rupama i na one s ušicama, a zatim prema zakrivljenosti i obliku završetaka psalija (Kozubova 2011: 75). Prema ovoj podijeli prvi tip čine psalije s ušicama, a njenu varijantu I1 čine psalije tipa I prema Kemenczeiu dakle one s blago zavijenim zoomorfnim završecima (Kozubova 2011: 75). Jedina iznimka su psalije s ušicama i dugmastim završecima iz groba 89 lokaliteta Csanytelek-Újhalastó (Kemenczei 1985: 54; Kozubova 2011: 76). Drugu varijantu I2 čine psalije koje prema Kemenczeiu pripadaju u tip II (Kozubova 2011: 77). U ovu grupu ulaze svi blago zakrivljeni oblici koji završavaju na jednom kraju s dugmatastim, a na drugom kraju zavnutim završecima i svi oblici koji s obje strane imaju dugmaste završetke. Tip I3 uključuje jače zavijene psalije s krajevima zavnutim u ušicu za što A. Kozubova navodi jedan primjer, Nitra-Dolne Krškany (Kozubova 2011: 79). Drugi tip dakle obuhvaća sve oblike koje imaju perforacije na središnjem širem djelu. Varijanta III uključuje psalije ravnih krajeva s zavnutim ili dugmastim završecima (Kozubova 2011, 80). Ovaj tip najzastupljeniji je u Mađarskoj i Transilvaniji s po jednim tipom u Ukrajini

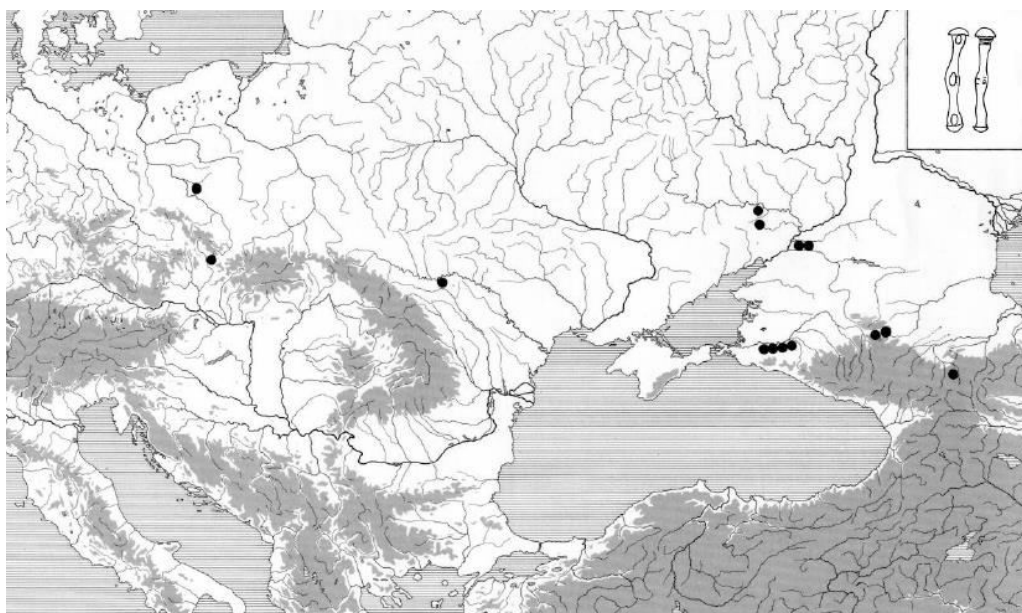
(Perebykovici) i Srbiji (Atenica). Varijantu II2 čine relativno blago ukošene žvale slične prvom tipu s ukrasima u obliku ptica na kraju (Kozubova 2011: 81). Iduća varijanta II3 slična je prethodnoj no krajevi su oblikovani u prstenaste završetke (Kozubova 2011: 81). II 4 tip uvelike obuhvaća ono što možemo nazvati doljenjskim tipom Szentes Vekerzug psalija (Kozubova 2011: 83).

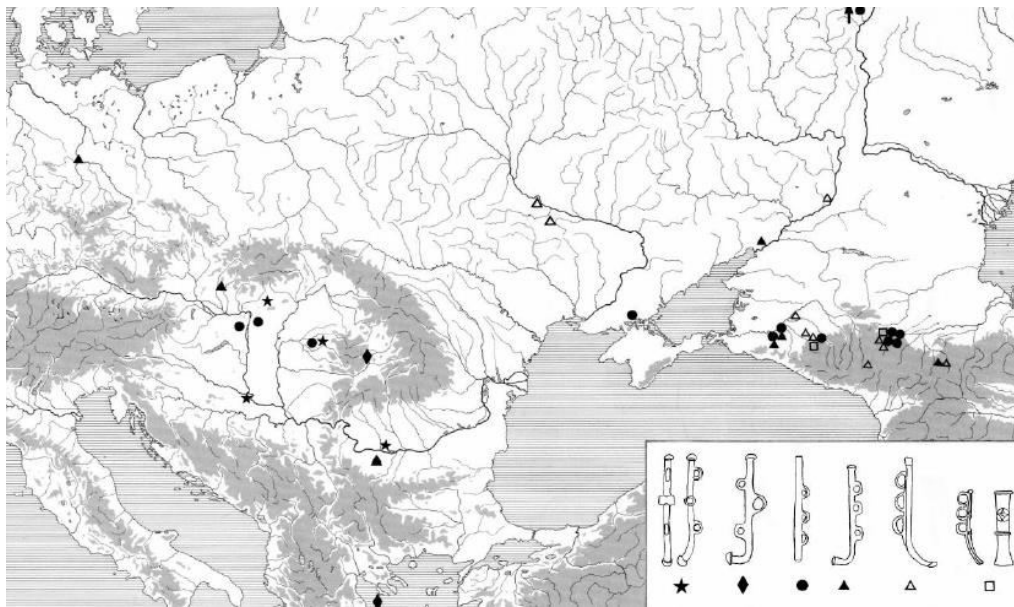
Slika 2 – Tipologija psalija prema C. Metzner Nebelsick (Preuzeto iz Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 97)

Slika 3 – Raširenost psalija tip I i II (prema: Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 99)

Slika 4 – Raširenost psalija tip IX (Prema Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 103)

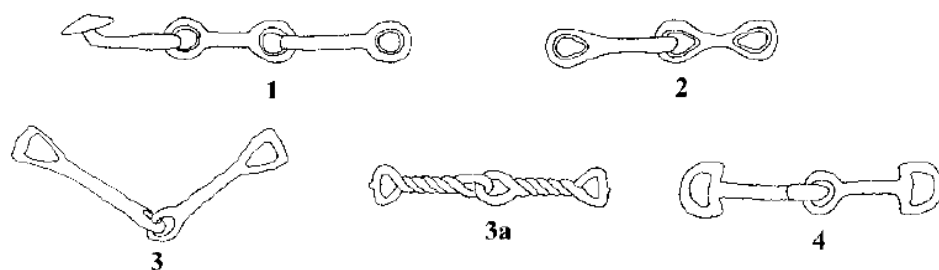

Slika 5 – Raširenost psalija tip X, XI, XII i XIII (Prema Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 105)

4.3. Tipovi žvala

Žvale u principu možemo razlikovati po tome od koliko se dijelova sastoje, kako imaju oblikovane krajeve i kako izgledaju spone koje se stavljaju konju u usta. Većina žvala od kraja brončanog doba je dvodijelna što je još i danas slučaj. U to doba ponegdje se još uvijek koriste jednodijelne žvale u Srednjoj Europi no početkom željeznog doba počinju prevladavati dvodijelne žvale (Metzner-Nebelsick 2002: 229). Jedan od glavnih razloga za prelazak na višedijelne žvale je lakša kontrola konja pri jahanju (Mahortyh 2008: 165). Kod jednodijelnih žvala kada ih konj zagriže može lakše zbaciti jahača sa sebe dok kod višedijelnih žvala konj obično zagriže jedan segment dok drugi ostaje slobodan omogućavajući ponovnu uspostavu kontrole. Završeci žvala kroz koji se provlači remenje ili psalije su najdistinktivniji dijelovi žvala, stoga često služe kao glavni razlikovni element. Tako možemo razlikovati sljedeće tipove žvala: prstenaste, u obliku kapi, trokutaste ili u obliku stremena, odnosno slova D (Sl. 7) (Metzner-Nebelsick 2002: 229). Treba istaknuti mogućnost da se već od starijeg željeznog doba počinju koristiti žvale bez psalija tako da se uzde isključivo pričvršćuju za karike na krajevima žvala, što ujedno i objašnjava nedostatak psalija u pojedinim ukopima s konjskom opremom (Metzner-Nebelsick 2002: 229). Pored navedenih oblika postoji još jedan oblik žvala s

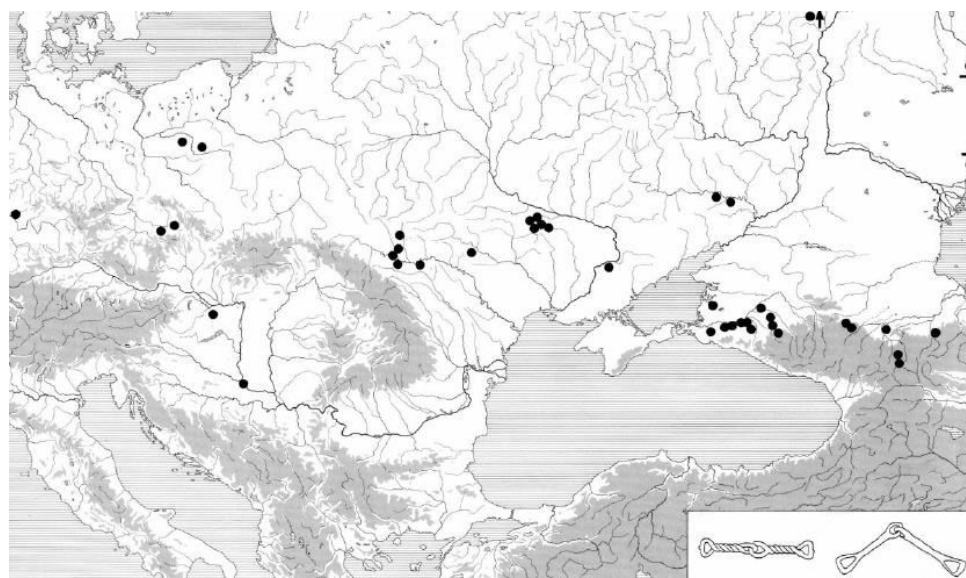
dvostrukim prstenastim završecima, a to je novočerkaski tip no njega van Istočne Europe ne nalazimo (Metzner-Nebelsick 2002: 211). Ove kategorije uočavaju svi arheolozi (Terenožkin 1976: 149; Mahortyh 2008: 171) s time da je uvijek naglašeno da su žvale s trokutastim završecima češće u pontsko-kavkaskom arealu (Sl. 7), a ostali oblici u Karpatskoj kotlini (Metzner-Nebelsick 2002: 230). Žvale stremenastih završetaka pokazuju donekle ujednačenu zastupljenost od Kavkaza do Bavarske (Sl. 8). S. V. Mahortyh tumači da postoji mogućnost simultanog pojavljivanja istih tipova žvala na različitim mjestima bez nužne međusobne povezanosti (Mahortyh 2005: 270). Žvale s prstenastim završecima gotovo se uvijek datiraju oko 8. st. pr. Kr. (Mahortyh 2008: 171), a žvale stremenastih završetaka mogu se pratiti od 8. st. pr. Kr. do početka 6. st. pr. Kr. (Mahortyh 2005: 271). Potrebno je dodatno izdvojiti da ornamentacija spona žvala apliciranjem ispupčenih elemenata možemo smatrati karakteristikom pontsko-kavkaskog kruga, a ornamentaciju pomoću urezivanja srednjoeuropskim elementom (Metzner-Nebelsick 2002: 230). Ornamentacija žvala, posebice dodavanjem plastičnih elemenata na spone, prema nekim arheolozima predstavlja utilitarnu ulogu pri kojoj se pomoću tih ispupčenja vrši dodatan pritisak na osjetljiv dio zubnog mesa konja što pak omogućava dodatnu kontrolu (Mogilov 2010: 283).

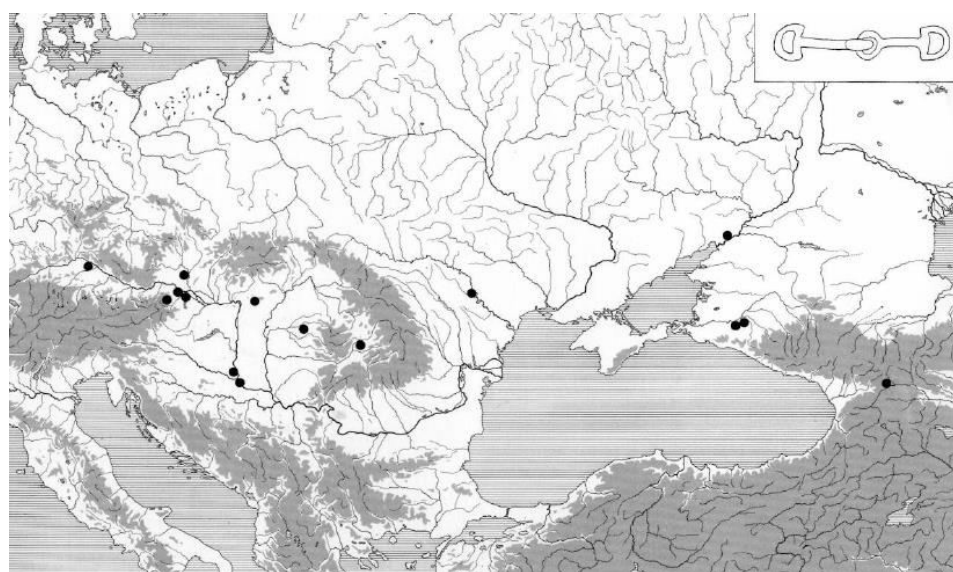
Slika 6 – Tipovi žvala (prema: Metzner-Nebelsick 2002: sl.108)

Što se tiče kombiniranja setova žvala i psalija u Karpatskoj kotlini su najčešće tipovi psalija VI, VII i VIII upareni sa žvalama s krajevima u obliku ostruga (Metzner-Nebelsick 2002: 237). Žvale s krajevima u obliku ostruga nešto su manje zastupljene u pontsko-kavkaskom arealu i obično se uparaju sa psalijama tipa XII (Metzner-Nebelsick 2002: 237). Psalije tip XIII a i XIII c najčešće se pak uparaju sa žvalama s dvostrukim prstenastim završecima Novočerkaskog tipa

(Metzner-Nebelsick 2002: 256). U kontekstu Szentes-Vekerzug opreme nije potrebno toliko govoriti o žvalama jer one čine manje izražen dio integriranog sklopa sa psalijama. Svejedno treba spomenuti da je većina žvala iz mlađe faze pontsko-kavkaskih utjecaja željezna i da je najstariji primjerak željeznih žvala pronađen u adigejskom tumulu 24 u Kelermesu (Kemenczei 2009: 51).

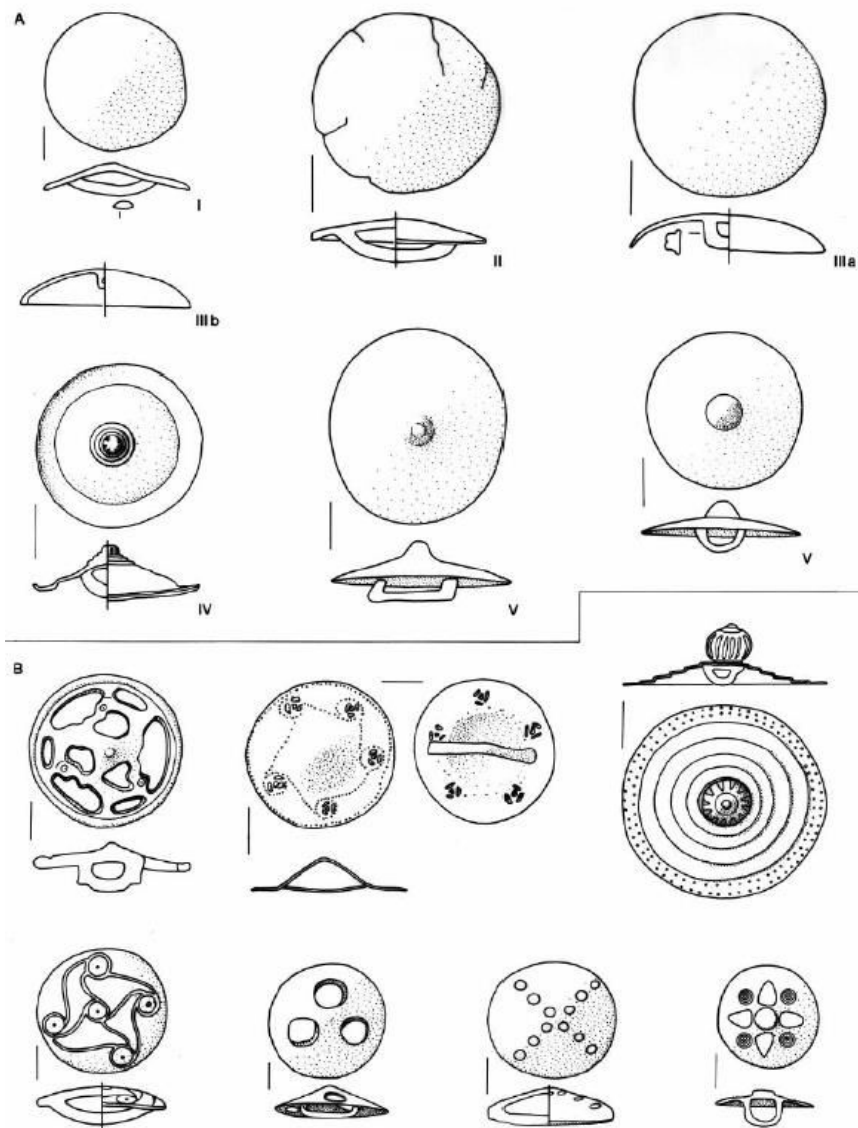
Slika 7 – Raširenost žvala trokutastih završetaka (prema: Metzner-Nebelsick 2002: sl.108)

Slika 8 – Raširenost žvala stremenastih završetaka (prema: Metzner-Nebelsick 2002: sl.111)

4.4. Tipovi falera

Falere su okrugle dekorativne ploče s ušicom na poledini koje su stajale pričvršćene za remenje na određenim vidljivim dijelovima tijela konja. Izraz falera u arheologiji prvotno se koristi u smislu svojevrstnih rimskih odlikovanja koja su imala isti oblik, a najčešće bi ih nosili centurioni na prednjoj strani svojih oklopa (Smith 1875: 894). O ulozi falera teško je jasno govoriti. Jesu li ovakvi objekti velikog raspona veličina i oblika mogli imati ikakvu ulogu osim one estetske (Metzner-Nebelsick 2002: 348; Kozubova 2011: 86)? Jesu li falere imale razlikovnu ulogu, i ako jesu, koga ili što su predstavljale? Status ratnika ili možda neki viši ideal poput vrline ili božanstva? Na ova pitanja još uvijek je teško dati odgovor. Glavni sistem podijele falera je na skupinu A koju čine neukrašene falere i skupinu B koju čine ukrašene falere (Sl. 9). Falere skupine A su često manje od onih skupine B za oko 5 centimetara u dijametru (Metzner-Nebelsick 2002: 348). Falere IV faze ostava su izuzete zbog nejasnosti njihovih namjena (Metzner-Nebelsick 2002: 350). Falere se češće pojavljuju u ostavama brončanog doba nego u grobovima bez jasne povezanosti s konjičkim elementom, iznimke su falere iz groba u Stiefriedu i Steinkirchenu (Metzner-Nebelsick 2002: 350). U starijem željeznom dobu kao i u brončanom dobu falere nisu obavezni dio konjske opreme konjičkih grobova. Tek se u kasnijem halštatu pojavljuju falere unutar grobnih cjelina u istočnoj Mađarskoj (Metzner-Nebelsick 2002: 351). Falere A skupine potpodjelom se još dijele prema rimskim brojevima od I do V, s time da podtip I i II obuhvaćaju konične, podtip III kupolaste, a IV i V obuhvaćaju stepeničaste oblike (Metzner-Nebelsick 2002: 350). Ornamentirane falere tip B nemaju svoj dodatnu potpodjelu.

Slika 9 – Tipovi falera (prema: Metzner-Nebelsick 2002: sl.161)

4.5. Tipovi razvodnika i aplika

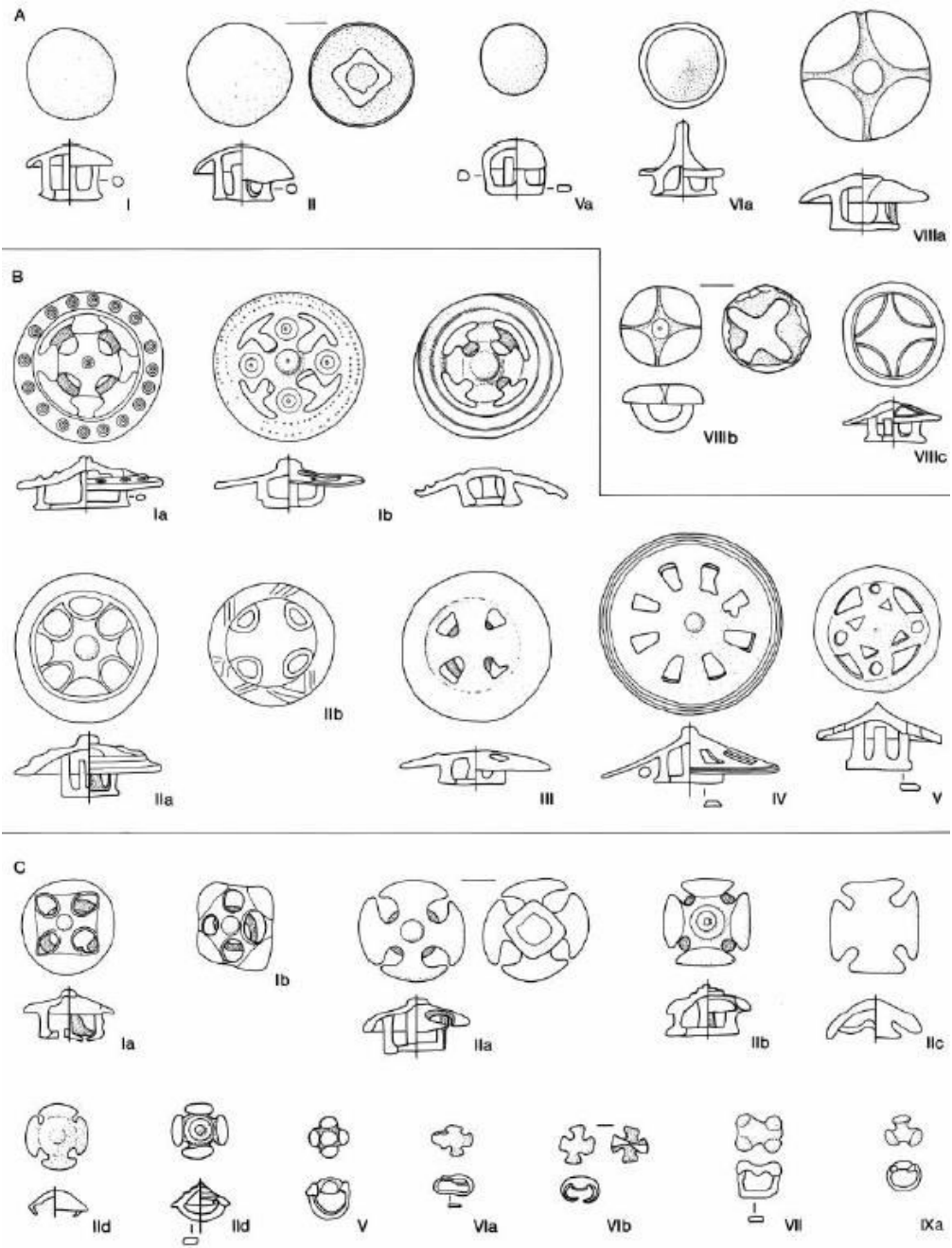
Na početku treba naglasiti da je aplike, pa donekle i falere; kao ukrasne elemente, teško jasno razlikovati i razvrstati (Kozubova 2019: 49). Osnovna podjela razvodnika temelji se na načinu provođenja remena tako imamo tip A, B, C i S (Sl. 10 i 11). Kod tipa A na donjoj strani se nalazi prsten kvadratnog ili okruglog ojačanja koji otvara prostor za provođenje remenja (Metzner-Nebelsick 2002: 303). Unutar grupe A ima osam podtipova, a najčešći podtipovi u

Karpatskoj kotlini su I i II s sferičnom ili koničnom gornjom stranom, prstenaste ili kvadratne osnove (Metzner-Nebelsick 2002: 311). S druge strane podtipovi III i IV su slični prethodnim podtipovima no razlikuju se po zakrivljenosti profila gornje strane. Među njima tip III b pokazuje povezanost između Sjevernog Kavkaza i Srednje Europe (Metzner-Nebelsick 2002: 311). Ovaj tip svoj hijatus doživljava u Ha D1/2, a početak još u Ha A1 stupnju (Metzner-Nebelsick 2002: 311). Isto tako i tip IV, ravnog gornjeg i donjeg dijela, pokazuje jednaku rasprostranjenost na Sjevernom Kavkazu kao i u Karpatskoj kotlini. Podtip V još nije kartiran no njegovih primjeraka ionako nema u Karpatskoj kotlini (Metzner-Nebelsick 2002: 312). Iduća dva podtipa odlikuje središnji povišeni dio na gornjoj strani, podtip VI tako podsjeća na oblik tutula (Metzner-Nebelsick 2002: 316), a podtip VII sa svojim sferičnim povišenjem podsjeća na umbo štita. Posljednja kategorija podijele grupe A je podtip VIII na čijoj se gornjoj koničnoj strani nalazi ukras koji podsjeća na oblik križa. Ovaj podtip se smatra tipičnim za Ciskavkazje, a njegov primjer možemo naći i na prostoru međuriječja Save, Drave i Dunava u obliku razvodnika prekrivenih zlatnim listićima iz Batine (Metzner-Nebelsick 2002: 312, 344). Grupa B označava sličan tip razvodnika grupi A s tom razlikom da je gornja površina lijevana na proboj, ukrašenija i većih dimenzija, do 6 cm. Ovaj tip razvodnika se pojavljuje početkom željeznog doba i glavni mu je areal rasprostiranja Karpatska kotlina (Metzner-Nebelsick 2002: 323). Tip razvodnika B III je najrasprostranjeniji, a od ostalih ga razlikuje to što je donji dio za pričvršćivanje sastavljen od ušice, dok gornji dio sadrži motiv malteškog križa. Područje rasprostiranja ovog tipa obuhvaća prostor od daljske grupe do Kavkaza (Metzner-Nebelsick 2002: 323). Za razliku od srodnih tipova B grupe tip B V nema toliko paralela jer jedini primjerak izvan Karpatske kotline možemo pronaći na nalazištu Ositnjažka (Terenožkin 1976: 73; Metzner-Nebelsick 2002: 324). Grupa C obuhvaća uglavnom razvodnike u obliku križa s različitim oblicima ulaza za provođenje remenja, ali najčešće s jednom ili dvije ušice. Podtip I još uvijek pokazuje reminiscencije na kružne forme razvodnika kao kod tipa A i B (Metzner-Nebelsick 2002: 328). C II podtip je najčešći, a podtip III može lako biti zamijenjen za ukrasnu pločicu. Nakon tipa IV koji ima završetke krakova križa u obliku gljiva sve ostale forme od V do IX predstavljaju male križne trokrake ili četverokrake razvodnike (Metzner-Nebelsick 2002: 328). Podtip IX se koristi još do u skitska vremena. Zadnji podtip X u obliku je križa s jednim produženim krakom. Većina C tipova ipak su možda bili samo ornamenti za ukrašavanje uzdi (Metzner-Nebelsick 2002: 336). Spomenutim vrstama razvodnika svakako treba dodati i cjevaste

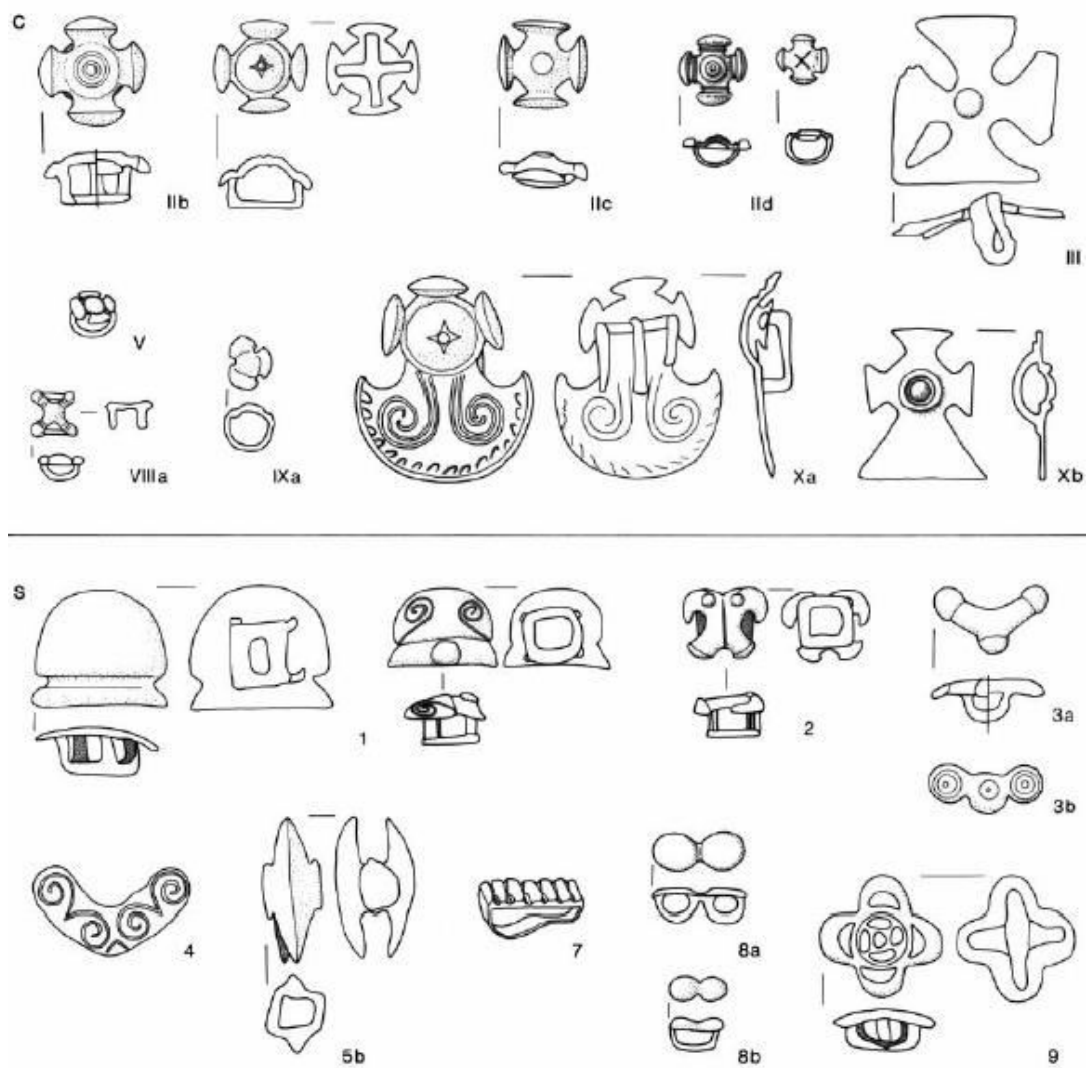
križne razvodnike koje možemo pratiti od Sjeverozapadne Europe do Kazahstana na početku starijeg željeznog doba (Metzner-Nebelsick 2002: 534).

U 7. st. pr. Kr. već se pojavljuju razvodnici zoomorfnih oblika koji spadaju u specijalnu kategoriju označenu slovom S (Metzner-Nebelsick 2002: 337). Ova grupacija uključuje: tip u obliku kacige, kutne razvodnike s tri gumba, razvodnike u obliku polumjeseca s tri ili više kružnih formi te u obliku životinjskih glava (Metzner-Nebelsick 2002: 337). Na istoku Europe češće su zastupljene forme s dvije ušice na poledini, bez prstenaste ili kvadratne osnove već; dok su oni u obliku kacige su najčešći na prostoru Sjevernog Ponta i Kavkaza (Metzner-Nebelsick 2002: 337). Polumjesečasti razvodnici s tri kružne forme tip S 3b rasprostiru se na širokom području od Batine do Osetije (Sl. 12) (Metzner-Nebelsick 2002: 343). Ista je stvar i s polumjesečastim oblicima bez ukrasa tip S 4, najviše ih ima u sjevernom Kavkazu uz pojedinačne primjere u Srednjoj i Zapadnoj Europi (Sl. 12). U Batini je pronađeno nekoliko polumjesečastih razvodnika pontsko-kavkaskih utjecaja (Metzner-Nebelsick 2002: 344) o čemu će biti više riječi u nastavku. Motiv na razvodnicima polumjesečastog oblika s kružnim ukrasima podudara se s motivima černoleske i Basarabi kulture (Metzner-Nebelsick 2002: 345). Drugi specijalni oblik koji se često javlja čine razvodnici u obliku konjske glave tip S 2 i S 10. Oni predstavljaju jasan pontsko-kavkaski utjecaj, a njihove primjere nalazimo češće u Podnjeprovlju (Metzner-Nebelsick 2002: 346). Ostali posebni oblici poput aplika za remenje u obliku broda tip S 5, ili narebrenih aplika tipa S 7 ne nalazimo u toliko velikom broju no par primjeraka možemo naći u Dalju (Metzner-Nebelsick 2002: 348).

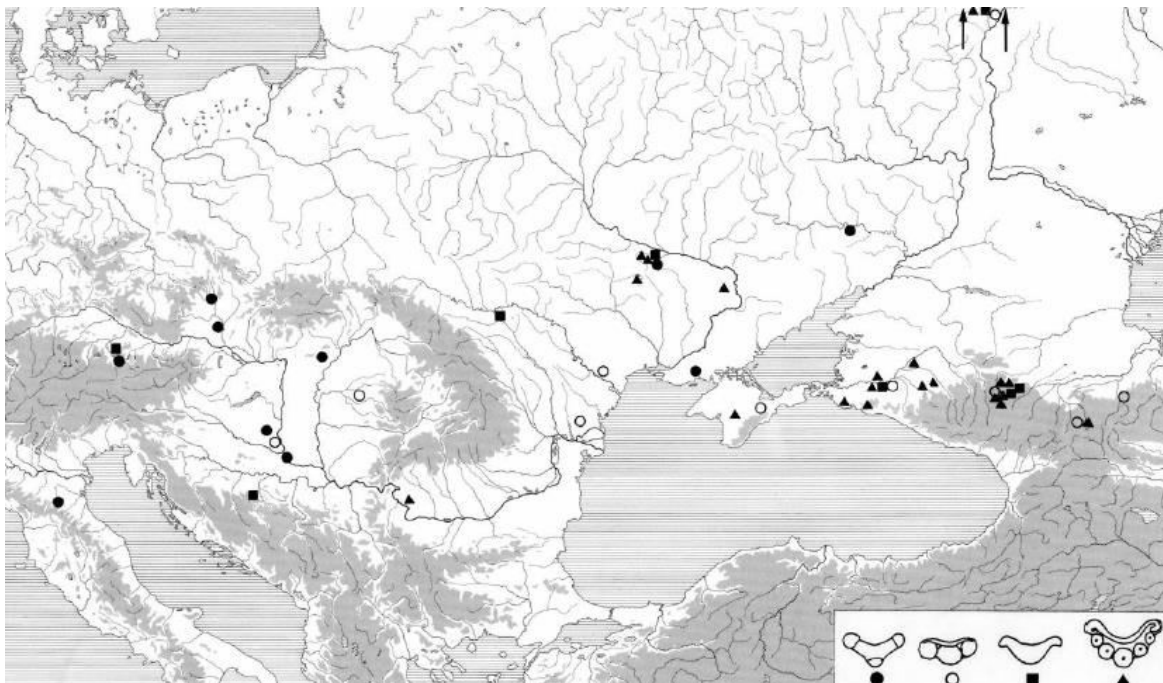
A. Kozubova je napravila tipologiju aplika koju uvelike temelji na Chotinu, a obuhvaća četiri tipa (Kozubova 2011: 87). Pod prvi tip u ovoj tipologiji je svrstan tzv. djetelinasti oblik aplika (Kozubova 2011: 87). Drugi tip čine košaraste aplike čije podrijetlo treba tražiti od 9. st. pr. Kr. u tumulu Pšiš I (Kozubova 2011: 90). Treći tip je u obliku fasetiranog dijamanta. Četvrti tip je okrugli s lagano ispupčenim srednjim dijelom (Kozubova 2011: 91). Unatoč svim spoznajama zanimljivo je razmatranje A. Kozubove da razvodnici i aplike predstavljaju tipološki iznimno heterogenu skupinu nalaza što ih čini determinološki irelevantnima (Kozubova 2019: 46).

Slika 10 – Tipovi razvodnika (prema Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 139)

Slika 11 – Tipovi razvodnika (prema Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 139)

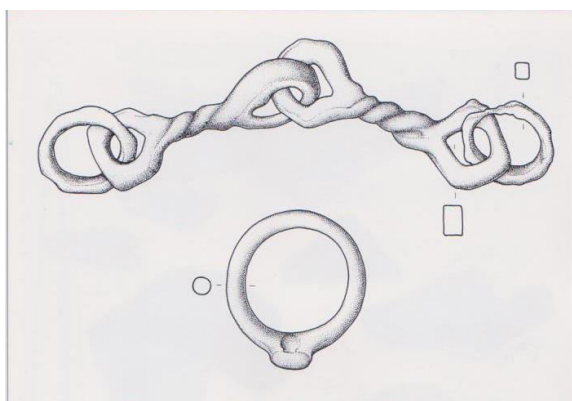
Slika 12 – Rasprostranjenost oblika tip S 3 i 4 (prema Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 158)

V. KONJSKA OPREMA MEĐURJEČJA SAVE, DRAVE I DUNAVA

5.1. Konjska oprema starije faze pontsko-kavkaskih utjecaja

Kako bi se dobila jasnija predodžba o tipovima konjske opreme potrebno je spomenuti nalaze na prostoru međurječja Save, Drave i Dunava. U nastavku ovog dijela biti će riječi o starijoj fazi pontsko-kavkaskih kulturnih utjecaja čime će se izbjeći korištenje pojma 'trako-kimerijski utjecaj' ili pojma predksitski period. Dakle, ovaj period okvirno obuhvaća 8. i 7. st. pr. Kr. Jedan od najranijih ukopa dolenske grupe s konjskom opremom, centralni grob tumula I na Kapiteljskoj Njivi, sadrži nalaz tordiranih žvala s prstenastim završecima (Sl. 13) (Knez 1993, 35). Kako se ovaj ukop smatra najstarijim i inicijalnim u kontekstu rodovskog ukopa ove grupe možemo govoriti o dugoj tradiciji ratnika jahača. Datacija ovog ukopa bi trebala pripadati stupanju Podzemelj I, tj. prema Müller-Karpeovoj kronologiji Ha B3 stupanju (Knez 1993: 30).

Najpoznatiji ukop iz Kapiteljske Njive tumula I onaj u grobu 16, tzv. „grob s mahairom“, donosi nam nalaz glatkih žvala s prstenastim krajevima (T I: 6)(Dular 2003: 116). Ovaj ukop pripada stupnju Podzemelj II i sadrži nalaze kompozitne kacige zdjelastog tipa, željeznog koplja, pojasa, željezne i brončane sjekire te brončane igle. Na lokalitetu Šmarjeta pronađeni su razvodnici konjske opreme koji pripadaju B Ib tipu stupnju Podzemelj II (T II: 1-5)(Metzner-Nebelsick 2002: 325; Gabrovec 1987: 38). Osim razvodnika na lokalitetu je pronađena još jedna zdjelasta kaciga kao i u tumulu I groba 16 s Kapiteljske Njive, stoga i ove nalaze možemo svrstati u isti vremenski period. Grupa Budinjak se također često stavlja u okvir stupnja Podzemelj II dolenske grupe (Dular 2003: 116), pa valja spomenuti nalaz iz budinjačkog tumula 139, grob 6. Ovdje je pronađen dvojni ukop žene i muškarca. Od ratničko-konjičkog materijala nalazimo dvodijelne žvale sa psalijama i razvodnicima. Psalije predstavljaju tip II b prema tipologiji C. Metzner-Nebelsick, a dvodijelne žvale su tordirane i rombičnog presjeka (T III: 4) (Škoberne 1999: 56). Razvodnici se javljaju u više varijanti: B Ib (T III: 5), C IXa (T III: 8) i C IXb (T III: 6). Ovdje možemo ponovno uočiti pojavljivanje zdjelaste kacige (T III: 1) kao i u Šmarjeti i na Kapiteljskoj Njivi. Jedan od tipičnijih primjera za ovaj prostor i vrijeme također predstavlja grob 2 tumula II na lokalitetu Pusti Gradac kod Črnomelja. Ondje je pronađeno više predmeta konjičko-ratničko karaktera: fragment mahaire, koplje i dvodijelne tordirane žvale s prstenastim krajevima (Dular 2003: 210, T XLII).

Slika 13 – Tordirane žvale iz centralnog groba tumula I Kapiteljska Njiva (prema Knez 1993: T 5)

U općini Mokronog kraj mjesta Slepška 1900. g. J. Pečnik je iskapao tumul na položaju Božji grob u kojem su uz fragment žice i iglu pronađene dvoje tordirane dvodijelne žvale prstenastih krajeva (Dular 2003: 171, T 8: 3,4). Najpoznatiji ukop iz Stične onaj iz tumula LII groba 30, odnosno iz „grob s oklopom“, sadrži nekoliko privjesaka konjske opreme (T IV: 9-12), sroliki fragmentirani privjesak za žvale (T IV: 13) i razvodnike tip A V (T IV:15)(Dular 2003: 118). Uz oklop ovaj grob sadrži i mač tipa Tahlovice i nekolicinu strelica kao još neke od ratničkih elemenata, a cjelinu datiramo u Stična I stupanj (Dular 2003: 118). Među rijetkim nalazima razvodnika tipa C VIIIb na ovim prostorima nalazimo u tumulu CXXV grob 22 (Metzner-Nebelsick 2002: 335) Na položaju Ravne njive kod Vača u tumulu 11 tj. u tzv. 'tumulu sa sastavljenom kacigom' imamo pokop s jakim konjičko-ratničkim elementom iz faze Stična I (Dular 2016: 81). Od konjske opreme u ovoj cjelini se nalaze željezne žvale prstenastih završetaka (T V: 4), četiri brončana razvodnika tipa B Ia (T V: 3)(Metzner-Nebelsick 2002: 326) i nekolicina razvodnika tipa C VIIIb (T V: 7).

Uz dosada spomenute nalaze kompleta konjske opreme treba spomenuti i pojedinačne nalaze dijelova takvih kompleta. U prvom planu tu se radi o nalazima jednog razvodnika unutar grobne cjeline koji vrlo vjerojatno nije imao funkcionalnu vrijednost. Jedno od takvih nalazišta je nekropola Podzemelj gdje imamo tek jedan nalaz cjevastog križnog konjskog razvodnika u grobu s antenskim mačem koji možemo datirati u stupanj Podzemelj I (Gabrovec 1987: T I, 3). Drugi sličan kontekst možemo uočiti u Donjoj Dolini, gdje u grobnoj cjelini groba V na položaju greda Šokić uz razne lokalne oblike fibula nalazimo jedan primjerak razvodnika A VIa (Truhelka 1904: Taf. 77, 23; Metzner-Nebelsick 2002: 527). Na istom položaju u kontekstu groba I nalazimo razvodnik tipa C IIa (Truhelka 1904: T. 77, 1; Metzner-Nebelsick 2002: 529). Još jedan ovakav osamljeni primjer je razvodnik tipa B Ic pronađen u grobu IX na položaju greda Petrović (Truhelka 1904: Taf. 71: 9,9a; Metzner-Nebelsick 2002: 528). Ovakvi osamljeni nalazi dijelova konjske opreme mogu se tumačiti na više načina, ili kao nedostatak elemenata konjske opreme uzrokovan propadanjem ili otuđivanjem ili kao namjerno ulaganje dijela konjske opreme kao simboličkog nositelja izdvojenog društvenog statusa (Metzner Nebelsick 2002: 317, 331, 333). U Donjoj Dolini u grobu XXXV također kao i u Podzemelju nalazimo cjevasti križni razvodnik (Truhelka 1904: Taf. 48, 14; Metzner-Nebelsick 2002: 534). Zanimljivo je da uz ova dva primjera ne nalazimo drugu konjsku opremu, pa ni sličan razvodnik viška.

Jedan od posebnijih nalaza žvala je nalaz „minijturnih žvala“ iz mjesta Turčišće Dvorišće (Vinski-Gasparini 1987: 199/200). O ulozi ovih žvala možemo nagađati. Jesu li bile namijenjene praktičnoj ulozi ili simboli? Ako su imale praktičnu ulogu, da li je ona bila vezana uz manju pasminu konja ili uz privikavanje konja na žvale od najmlađe dobi? U Sv. Petru Ludbreškom su pronađeni kalupi privjeska, tj. razvodnika konjske opreme tipa A I (Metzner-Nebelsick 2002: 525) što je jako dobar dokaz lokalne produkcije konjske opreme, tj. njenih dijelova (Šimić 1979: 115; Vinski-Gasparin 1987: 192). Nalazi ovih kalupa se mogu datirati u Ha B3/Ha C1 (Šimić 1979: 115). Dalje u Podravini ostava Legrad donosi bogate nalaze konjske opreme. U ovoj ostavi pronađeno je sedam cjevastih križnih razvodnika (T VI: 8-13, 16), ukrasi u obliku protoma ptičjih glava (T VI: 5), tordirane žvale prstenastih završetaka (T VI: 1), i tri psalije tipa V (T VI: 2-4) (Metzner-Nebelsick 2002: 217).

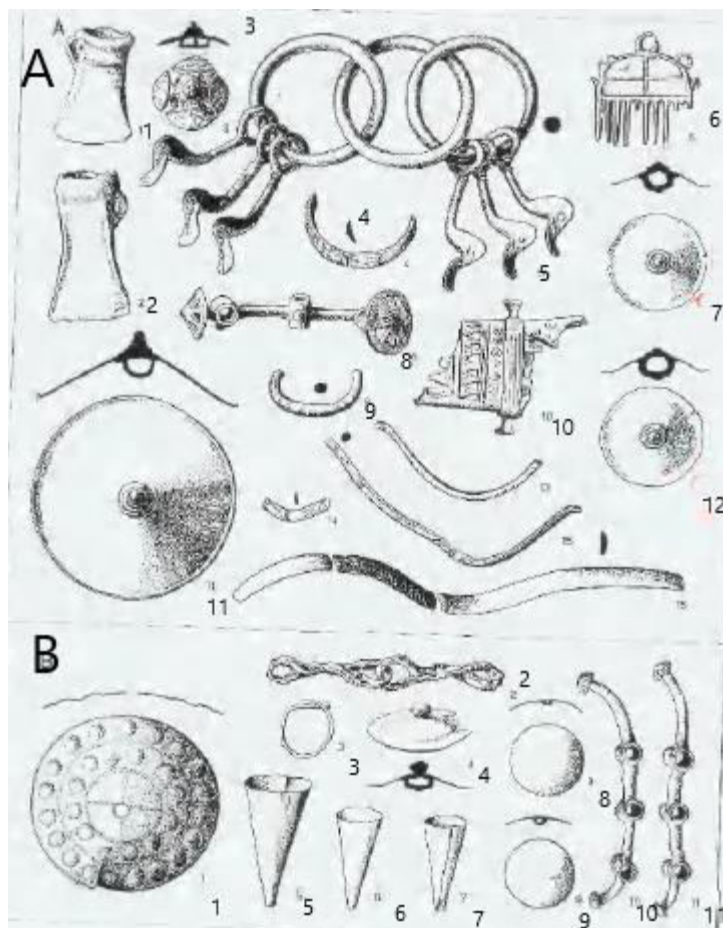
U ratničkoj grobnoj cjelini Tumula IV groba 1 na Kaptolu kod Požege pronađeni su razvodnici te ulomci konjskih žvala i psalija tip III a (T VII: 5) (Vejvoda, Mirnik 1971: 191). Žvale su dvodijelne s prstenastim završecima i urezima s motivom jelove grančice na sponama (T VII: 1). U istom tumulu su pronađena i tri razvodnika prstenaste forme tipa A IIIa (T VII: 2-4). Paralele s ovakvim tipom psalija i žvala nalazimo u nekropoli u Batini i ostavi Szanda u Mađarskoj (Vinski-Gasparini 1987: 196). Osim ovih nalaza konjske opreme na Kaptolu u tumulu X grobu 1 također nalazimo razvodnike lijevane na proboj tipa B IX i ukrase za remenje tipa Sofronievo (Vinski-Gasparini 1987: 196; Metzner-Nebelsick 2002: 326). Ovaj grob još sadrži najsjeverniji nalaz korintskog tipa kacige i skeptar s protomama bovida. Kao takva grupa Kaptol predstavlja miješanje najmanje dvije sfere utjecaja, srednjoeuropskih i jugoistočnoeuropskih.

Dalje prema istoku dolazimo na prostor daljske grupe koju predstavljaju nalazi iz Batine, Dalja i Vukovara. Krenimo od Batine i nalaza grobne cjeline na položaju vinograd Kuzel iskapanom 1904. g. gdje su pronađene psalije tipa I d (T VIII: 25). Uz ovaj relativno čest tip psalija nalazimo različite tipove razvodnika za remenje: A I (T VIII: 5, 18-20), A VIIIb (T VIII: 23,24), B Ia (T VIII: 22), B IV (T VIII: 6), C IIc (T VIII: 7, 21), C IVb (T VIII: 8) i C IXa (T VIII: 9). Žarni grob iz Batine iskapan 1906. g. sadrži psalije tip I a i protomu ptičje glave kakvu možemo vidjeti u Adaševcima i mnogim drugim nalazištima ovog kulturnog kompleksa (Metzner-Nebelsick 2002: T 19: 7,8). Na nasebinskom položaju Gradac u Batini 1905. g. pronađeno je tri para psalija tipa I a (T IX: 1, 2; T X: 12), po jedan par tipa I c i I d (T IX: 3, 4) i

troje žvala; jedne s karikama u obliku kapi (T IX: 6), druge s karikama u obliku stremena te rezbarenim sponama u motivu jelove grančice (T IX: 5)(Mahortyh 2008: 171) i treće također stremenastih završetaka (T X: 11). Ovaj motiv je tipičan za Jugositočnu Europu i jug Srednje Europe. Izuzev navedenih nalaza pronađeni su i razvodnici tipa A I (T X: 1), A II (T XI: 6,7,10-12), A III (T IX: 7,8), A VIIIc (T XI: 3-5), C Ia (T X: 5), C IId (T X: 3), C V (T X: 8), S 1 (T XI: 1), S 2 (T X: 4) i S 3 (T XI: 2). Razvodnike u obliku kacige tipa S 1 podjednako nalazimo na Kubanu kao i u Karpatskoj kotlini (Metzner-Nebelsick 2002: Sl. 157). Uz dosada spomenute razvodnika treba napomenuti i osamljeni nalaz razvodnika tipa C Ia u Vukovaru na lokalitetu Lijeva bara. Uz nalaze željeznog koplja, brončane perle, fibule tipa Vače i skepra C. Metzner-Nebelsick tumači ovu cjelinu kao jasno povezanu s Basarabi horizontom i grobljem Klin-Jar u Adigeji (Metzner-Nebelsick 2002: 328).

Na lokalitetu nekropole Dalj Busija u grobu 10 među ostalim materijalom nalazimo i psalije tipa II a (Metzner-Nebelsick 2002: T 68: 7,8). U grobu 11 pronađene su dvoje željezne tordirane žvale, jedne trokutastih, a druge prstenastih završetaka (Metzner-Nebelsick 2002: T 94: 1,2). Grob 39 sadrži dva para psalija I d (Metzner-Nebelsick 2002: T 83: 4,5) i nalaz razvodnika tipa S 3a (Metzner-Nebelsick 2002: T 83: 3). Zatim grob 66 donosi zanimljivu situaciju sa željeznim psalijama tipa II b (Metzner-Nebelsick 2002: T 83: 16). Ove psalije zbog svojeg materijala i kvadratično oblikovanih ojačanja za provođenje uzde možemo usporediti s vrlo sličnim nalazom iz budinjačkog tumula 139. Osim ovih definiranih cjelina nekropole Busija postoje i neki nalazi, poput razvodnika C tipa (Metzner-Nebelsick 2002: T 90: 1-7), za koje nije navedeno gdje su točno pronađeni. Posebno treba izdvojiti nalaz već spomenutih psalija tipa Szanda, tj. tipa X, iz neodređene grobne cjeline, za koje nije navedeno u kojem su ukopu činile grobnu cjelinu (Metzner-Nebelsick 2002: T 49: 1,2). Među nalazima nepoznatog izvora pronađenima u Dalju treba izdvojiti psalije tip I a (Metzner-Nebelsick 2002: T 51: 1). Još jedan od lokaliteta u okolici Dalja je Dalj planina, gdje su pronađene psalije tip I d (Metzner-Nebelsick 2002: T 93: 7,8). Žvale stremenastih završetaka pronađene su i na položaju Dalj Kraljevec (Metzner-Nebelsick 2002: Tab 94: 19). Još treba spomenuti jedan nalaz žvala i psalija iz Dalj Planine. Psalije pripadaju tipu I a, a Žvale su stremenastih završetaka (Metzner-Nebelsick 2002: T 102: 16, 17).

Izuzev Dalja i Batine na ovom području ističe se nalaz željeznih psalija tip III a s pričvršćenim tordiranim žvalama pomoću omega stezaljke pronađenim u Erdutu na lokalitetu Veliki Varad (Metzner-Nebelsick 2002: 207; T 107: 1). Žvale su trokutastih završetaka s dodatnim pričvršćenim prstenjem dok psalije imaju zanimljivo oblikovane loptaste završetke s plastičnim ispupčenjima. Paralele s železnim psalijama ovog tipa nalazimo u Ritopeku (Metzner-Nebelsick 2002: 292). Konjskoj opremi pronađenoj na području daljske grupe treba pridodati nalaz iz ostave u Iloku. Tamo su pronađeni nalazi razvodnika remenja koji pripadaju tipu B Ia i B Ib i C IXa (Metzner-Nebelsick 2002: 323, 331: Sl. 146). Ova ostava pripada u V fazu ostava Sjeverne Hrvatske. Ostavama ove faze pripada i Šarengrad ostava u kojoj su pronađene psalije tip I e po C. Metzner-Nebelsick (Sl. 14 B: 10, 11)(Metzner-Nebelsick 2002: 508). Osim toga pronađene su i tordirane žvale završetaka u obliku kapi (Sl. 14 B: 2), jedna falera tipa A IV (Sl. 14 B: 4) i dvije falere tipa A IIIb (Sl. 14 B: 8, 9). U Adaševcima je pronađena još jedna ostava iz ove faze koja sadrži tip psalija VII odnosno tip Trteno (Sl. 14 A: 8) (Mahortyh 2008: 171). Uz ovaj nalaz nalazimo i karike s ptičjim protomama, razvodnik tip C IIb (Sl. 14 A: 3) i tri falere tip A IV (Sl. 14 A: 7,11,12).

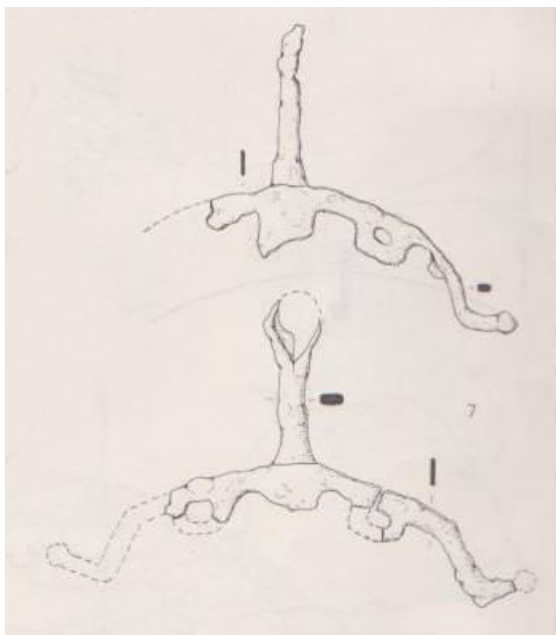

Slika 14 – Ostave Adaševci i Šarengrad (preuzeto: Vinski-Gasparini 1973: T 130)

5.2. Konjska oprema mlađe faze pontsko-kavkaskih utjecaja

Mlađa faza pontsko-kavkaskih utjecaja u Karpatskoj kotlini usko se veže uz Szentes-Vekerzug konjsku opremu i općenite utjecaje nomadske kulture Vekerzug. Vremenski ovaj period obuhvaća uglavnom 6. i 5. st. pr. Kr. Szentes-Vekerzug konjsku opremu sadrži grob 99 tumula XLVIII iz Stične grob gdje nalazimo fragmentirane psalije tip IV prema T. Kemenczeiu (Kemenczei 1985: 60) odnosno tip II3 (T XII: 15) i zoomorfne razvodnike u obliku svastike (T XII: 16). Grobnu cjelinu treba pripisati stupnju certoške fibule (Dular 2003: 135). Od utjecaja Vekerzug kulture u Vačama na položaju Apno kod Klenika u tumulu I možemo uočiti psalije tipa I2 (T XIII: 4). Uz psalije, od konjske opreme pronađeno je i četiri falere A tipa s dvije paralelne ušice na poledini (T XIII: 3) i četiri željezne karike (T XIII: 5-7), čija se namjena

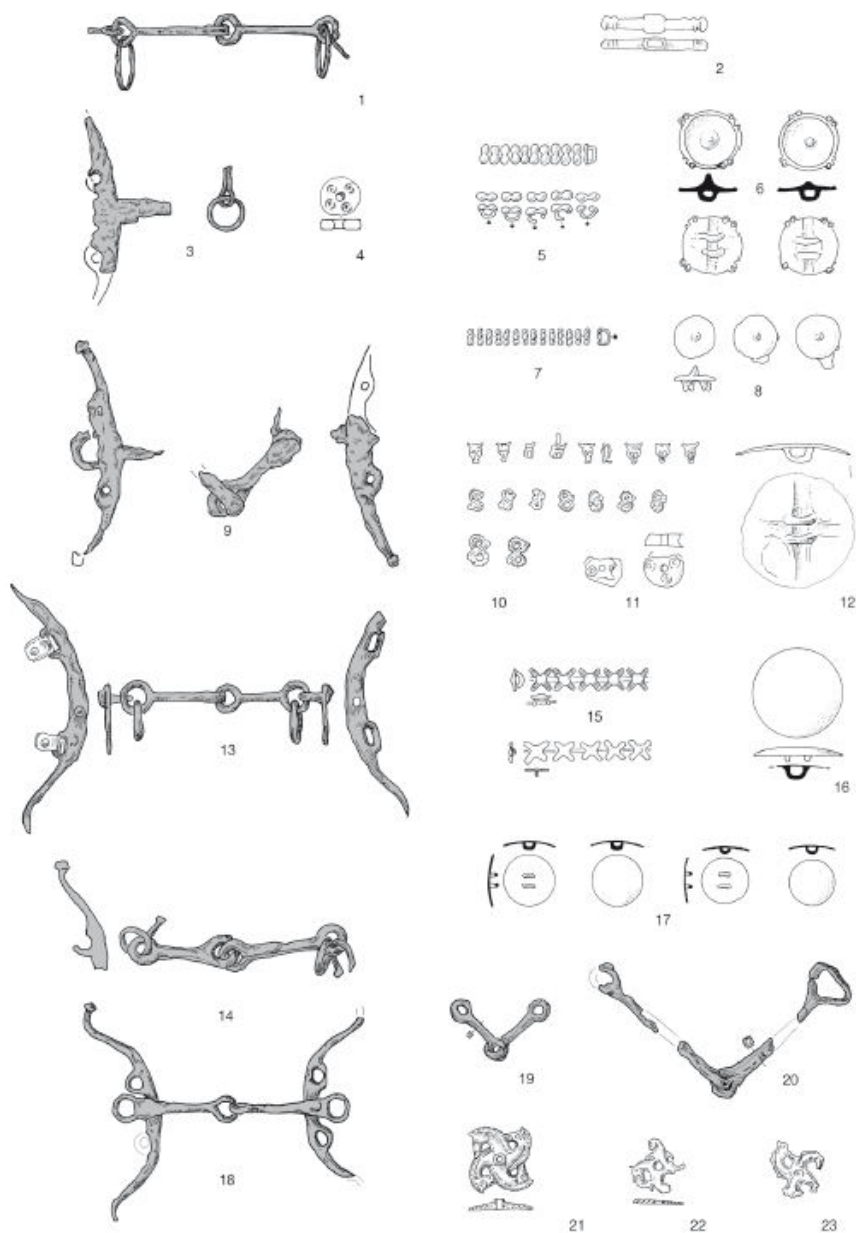
interpretira kao zvonaca koja se prikačuju na konjsku opremu (Dular 2016: 77). Pregledom materijala možemo uočiti povezanost s ostalim cjelinama unutar doljenjske skupine no neki su nalazi, pogotovo željezne karike, povezane s „skitskim horizontom“, a tumače se poput zvonaca koji se vješaju na uzde (Teržan 1998: 529). Kasniji nalaz Szentes-Vekerzug psalija tip II4 pod inventarnim brojem 11482 se odnosi na groblje Šmarjete (Sl. 15) (Stare 1973: 24). Nedaleko od Šmarjete u Brezju tumul VI grob 1 s konjskim ukopom donosi Szentes-Vekerzug psalije tipa I2 prema Kozubovoj (T XIV: 5) i razvodnike tip C IIc (T XIV: 2) i C VIIIb (Metzner-Nebelsick 2002: 335; Kozubova 2011: 79).

Slika 15 – Psalije tip II4 iz Šmarjete (prema: Stare 1973: T 11, 7)

U kasnijim fazama Magdalenske gore česti su prilozi Szentes-Vekerzug konjske opreme. Jedan od bogatijih ukopa pripada tumulu II grob 13 na položaju Preloge pri Zgornji Slivnici gdje su pronađene Szentes-Vekerzug psalije tipa I2 (T XV: 44)(Tecco Hvala et al. 2004: 35; Kozubova 2011: 79), zoomorfni razvodnici S oblika (T XV: 32-37), zoomorfni razvodnici u obliku životinjskih glava (T XV: 38) te jednostavne falere tipa A (T XV: 39-43). Uz ove nalaze u grobnoj cjelini pronađeni su sljedeći predmeti: dvogrebenasta kaciga, brončani kotao, zoomorfno ukrašene pojasne kopče i trobridne strelice. Ovaj primjer pokazuje ekstenzivno asimiliranje utjecaja i izgradnju vlastitog, lokalnog elementa koji je očigledno prisutan na ovom groblju (Tecco Hvala et al. 2004: 105). Nadalje grob 19a ovog istog tumula predstavlja nalaz psalija tipa

6 po M. Guštinu i B. Teržan, tj. tip II4 po A. Kozubovoj, no kontekst je nepoznat jer se radi o nalazu s početka 20. st. (Sl. 16: 18)(Tecco Hvala 2012: 157). U istom tumulu, u grobu 38, uz dvogrebenastu kacigu i trobridne strelice, nalazimo razvodnik s izvedenim konjskim glavama u obliku svastike (Sl. 16: 21-23). U tumulu II pronađeno je još nalaza konjske opreme, poput iznimno fragmentiranih žvala trokutastih završetaka iz groba j (Tecco Hvala et al. 2001: T 14: 31-35) ili nestalog primjerka Szentes-Vekerzug psalija iz groba 6 (Tecco-Hvala 2012: 158). Iduće treba spomenuti tumul IV koji pruža nekolicinu zanimljivih nalaza. U grobu 30 su pronađene fragmentirane psalije koje vjerojatno pripadaju tipu I2 i dva seta ornamentiranih diskova (Sl. 16: 3, 4) (Tecco Hvala 2012: 157). Uz tipične nalaze konjske opreme za starije željezno doba S. Tecco Hvala spominje među ostalim i nalaze ostruga iz groba 32 Magdalenske Gore (Tecco Hvala 2012: 164). Ovakav nalaz treba oprezno promatrati jer u osnovi ne treba očekivati ostruge prije početka mlađeg željeznog doba (Azzaroli 1985: 115). Jedan od istaknutijih ukopa tumula IV je grob 43 u kojem je pokopan konj s konjskom opremom i mnogim drugim uporabnim predmetima, ali bez jahača (Tecco Hvala 2012: 110). Konjsku opremu iz groba 43 čine iznimno fragmentirane žvala, dvoje falere A tipa (Sl. 16: 6) i nekoliko ukrasa za remenje S 8b tipa (Tecco Hvala 2012: 158). Još spomenimo ukope s konjskom opremom iz tumula V. U grobu 29 opet nailazimo na lokalne psalije tip II4, ali ovoga puta ušice nisu pravilno okrugle već imaju izdužen ovalan oblik (Sl. 16: 13). Uz psalije pronađeni su i križasti ukrasi za remenje tip C VIIIb te sedam jednostavnih falera s dvije ušice na poledini koje imaju paralele s ukopom u Szentlőrincu (Tecco Hvala 2012: 158, 162). U tumulu V je bilo još nalaza u grobnoj cjelini 5 i 6-7a-7 no zbog narušenog integriteta i nestalih nalaza teško je jasno govoriti što se je nalazilo u njima (Tecco Hvala 2012: 158). Uz do sada navedene nalaze treba spomenuti i nalaz minijaturnih žvala iz groba 26a istog tumula (Sl. 16: 19). Bez obzira na kakve zaključke ove žvale mogu potaknuti njihova pojava je jasan pokazatelj važnosti uzgoja i korištenja konja.

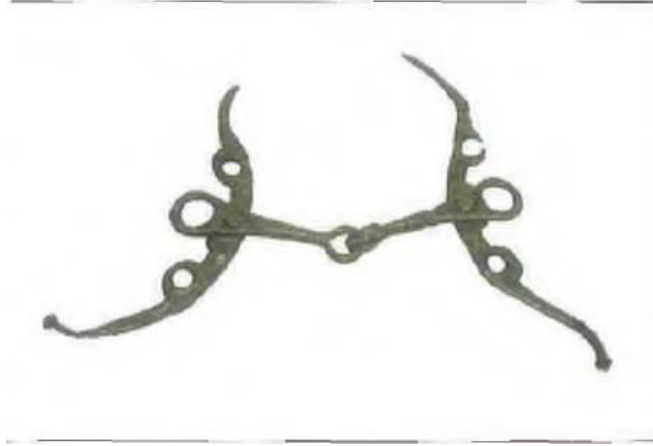

Slika 16 – Nalazi konjske opreme s Magdalenske gore (prema: Tecco Hvala 2012: Fig 61)

U Novom Mestu u ukopu groba 3 Malenškove gomile pronađene su psalije tipa I2 prema A. Kozubovoj (Guštin, Teržan 1975: 190; Kozubova 2011: 79). Kasniji nalaz dolenske grupe u Novom Mestu, glasoviti ukopu s negovskom kacigom u tumulu IV grob 3, sadrži Szentes-Vekerzug psalije tip II4 (T XVI: 4) (Dular 2003: 144; Kemenczei 2009: 54). Osim psalija ovdje nailazimo na tip jednostavnih ukrasa s dvije ušice za provođenje remenja na poleđini (T XVI: 5).

Još jedan primjerak psalija tip I2 nalazimo i na lokalitetu Milačeva Hiša kod Zagorja (Kozubova 2011: 79).

Jedan od posebnijih nalaza Szentes Vekerzug žvala je svakako onaj iz ratničkog groba s lokaliteta Sv. Križ Brdovečki (Škoberne 2004: 164). Nažalost nalazi nisu doživjeli svoje objavljivanje, pa možemo nagađati o točnijem obliku psalija. Sa slike koja je prikazana u katalogu izložbe „Ratnici na razmeđu istoka i zapad“ (Škoberne 2004: Sl. 27) vidljivo je da završeci psalija imaju drugačije savinute krajeva nego što smo vidjeli na dosadašnjim primjerima, s time da istaci na tjemenu luka upućuju na eventualno moguće zoomorfne završetke. Kada bi se ova konstatacija mogla potvrditi mogli bi govoriti o tipu I prema tipologiji konjske opreme T. Kemenczeia. Među ostalim priložima se nalaze i falere, čijih fotografija nema, koplja, sjekire i kaciga tipa Csöngö (Škoberne 2004: 166). Ova kaciga je pomogla u dataciji ukopa u 6. st. pr. Kr (Škoberne 2004: 168). U sjeverozapadnoj Hrvatskoj postoji još jedan primjer Szentes-Vekerzug psalija pronađen kao slučajan nalaz kod Siska na Kupi (Sl. 17) (Čučković 2004: 354). Svojim savijenim oblikom s kuglicama na krajevima psalija pripadaju tipu II4 i mogu se datirati u početak 4. st. pr. Kr. (Čučković 2004: 354). Među konjskom opremom sjeverozapadne Hrvatske treba spomenuti veliki tumul „Gomila“ u Jalžabetu. Ovaj tumul je još uvijek u fazi istraživanja i prošao je recentnu pljačku u kojoj je nanesena velika šteta integritetu nalazišta (Potrebica 2019: 489). Sudeći po istraživanjima manjeg tumula II u neposrednoj blizini „Gomile“ možemo očekivati mnoštvom materijala pontsko-kavkaskih utjecaja, pa čak i elaboriranije primjere konjska oprema (Šimek 2004: 114). Tumul II sadržavao je ukop konja i nalaze ljuskastog oklopa i trobridnih strelica, te razne u kosti rezbarene ukrasne materijale (Šimek 2004: 120; Potrebica 2019: 489). U Donjoj Dolini postoji jedan nalaz Szentes-Vekerzug psalija koji pripada tipu I4 prema A. Kozubovoj (Werner 1988: 19; Kozubova 2011: 83).

Slika 17 – Slučajni nalaz konjske opreme na Kupi kod Siska (prema: Škoberne 2004: Sl. 33)

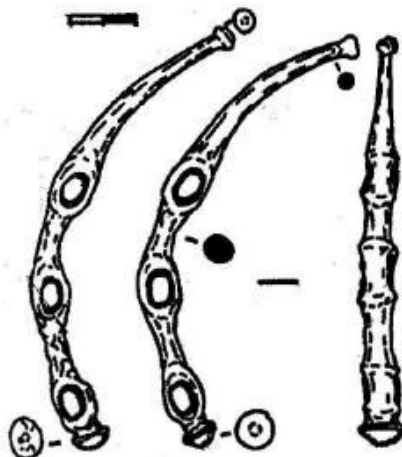
Dalje prema istoku međuriječja Save, Drave i Dunava na lokaciji „Robna kuća NaMa“ u Vinkovcima nalazimo dva konjska ukopa (Majnarić-Pandžić 1999: 27). U grobu jedan pronađeno je više falera različitih dimenzija koje prema motivima N. Majnarić-Pandžić svrstava u doba rane latenske kulture (Majnarić-Pandžić 1999: 27; Sl. 1-3). Ono što je posebno važno u slučaju pontsko-kavkaskih utjecaja su zoomorfni ukrasi konjskog remenja pronađeni na ovom lokalitetu (T XVII). N. Majnarić-Pandžić ove oblike interpretira kao stilizacije grifona i jelena, a datira ih u kraj 5. ili početak 4. st. pr. Kr. (Majnarić-Pandžić 1999: 28).

VI. USPOREDBE MEĐURJEČJA SAVE, DRAVE I DUNAVA I PONTSKO-KAVKASKOG PODRUČJA

Kao što smo mogli uočiti pontsko-kavkaski utjecaji na konjsku opremu Srednje Europe nisu toliko izraženi koliko se je prije mislilo. Unatoč tome pontsko-kavkaski utjecaji i dalje postoje, ali njihovu prisutnost treba gledati u okviru razmjene ideja više nego razmjene dobara. Već je u poglavlju o povijesti domestikacije konja spomenuto da ne treba tražiti potvrde inicijalne primjene određene tehnologije, društvenog ponašanja ili uvjetovanosti, već je bitno uočiti kada nešto postaje široko prihvaćena pojava. Jedna stvar oko koje se i dalje većina arheologa spori je podrijetlo dvodijelnih žvala (Metzner-Nebelsick 2002: 207; Mahortyh 2008: 171; Kemenczei 2009: 51). Čak da se i u potpunosti odbaci primat utjecaja pontsko-kavkaskog

kruga on i dalje ostaje ključan element u širenju ovih inovacija. Možda najbolji primjer kohezije su žvale stremenastih završetaka koje u međuriječju Save, Drave i Dunava možemo naći u Dalju i Batini, a takve primjere potvrđujemo i na nalazištima Sjevernog Kavkaza: Seržen-Jurt, Kazazovo 3, Pšiš I, Rostov Kurgan 1939 (Mahortyh 2005: 270).

Kao što smo uočili do sada većina tipova psalija koji su bili atribuirani kao „trako-kimerijski“ uopće ne pripadaju arealu Istočne Europe već su specifični za Srednju Europu, a tu prvenstveno ulaze tipovi I, II i III. Nadalje tip I jedini ima potpodjelu na pet podtipova, tip XIII ima tri podtipa, a svi ostali po jedan ili eventualno dva s time da su neke od ovih kategorija predstavljene sa svega jednim ili dva primjerka. Tako podtip IV a nalazimo samo u ostavi Badacsony u Transdanubiji i u ukopu iz kurgana Kamennomostskaja u Sjevernom Kavkazu (Metzner-Nebelsick 2002: 217). Ovaj se tip u ruskoj literaturi navodi kao tip Kamennomostskaja (Mahortyh 2004: 308). Isto tako i podtip IV b nalazimo samo u ostavi Janjevo (Metzner-Nebelsick 2002: 217), a prema tipologiji S. V. Mahortyha one pripadaju tipu Uašhitu kojem još pridružuje primjerak iz istoimenog kurgana u Adigeji (Mahortyh 2004: 308). Čak i sama C. Metzner-Nebelsick navodi da bi se podtip IV a mogao svesti pod podtip I b ako gledamo način oblikovanja otvora za provlačenje uzdi (Metzner-Nebelsick 2002: 217). Istom analogijom bi mogli reći i da se podtip IV b može svrstati pod podtip I a. Slična priča se nastavlja s tipom V koji predstavlja jedan jedini nalaz psalija i to onaj iz ostave Legrad. Pogledamo li oblik otvora možemo uočiti da se ne radi niti o pravilno okruglim niti o četvrtastim otvorima, već o otvorima ovalne forme negdje na pola puta između ova dva oblika. Najbliža forma psalija koju možemo naći u Istočnoj Europi je tip Krasnaja Derevnja (Sl. 18)(Mahortyh 2004: 308). O ovoj usporedbi valja dobro razmisliti, jer ako pročitamo opis legradskih psalija C. Metzner-Nebelsick i opis psalija tipa Krasnaja Derevnja S. Valčaka (Metzner-Nebelsick 2002: 217; Valčak 2009: 66) uočiti ćemo podudaranja u opisu; naime na oba primjerka otvori su opisani kao ovalni, a ne kao okrugli, dok su završeci opisani kao mali i dugmasti sa skraćenim donjim dijelom psalije.

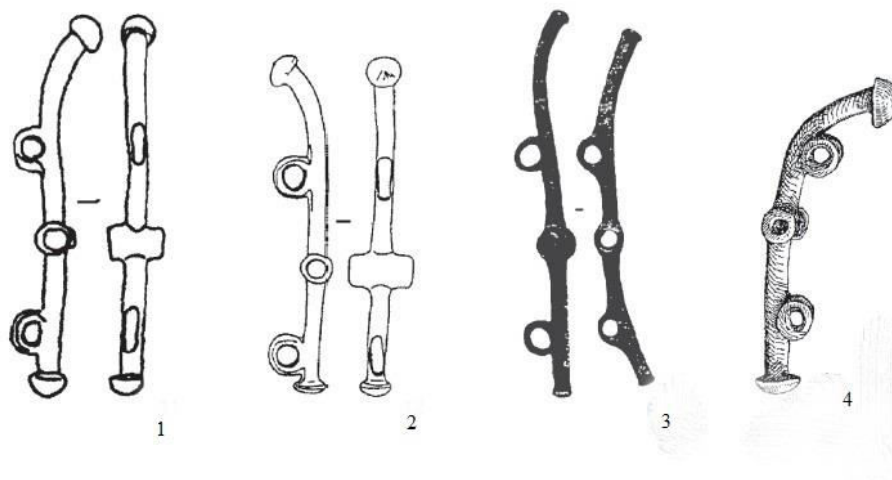

Slika 18 – Psalije tumula VII groba 5 Krasnaja Derevnja (prema: Mahortyh 2004: Sl. 12)

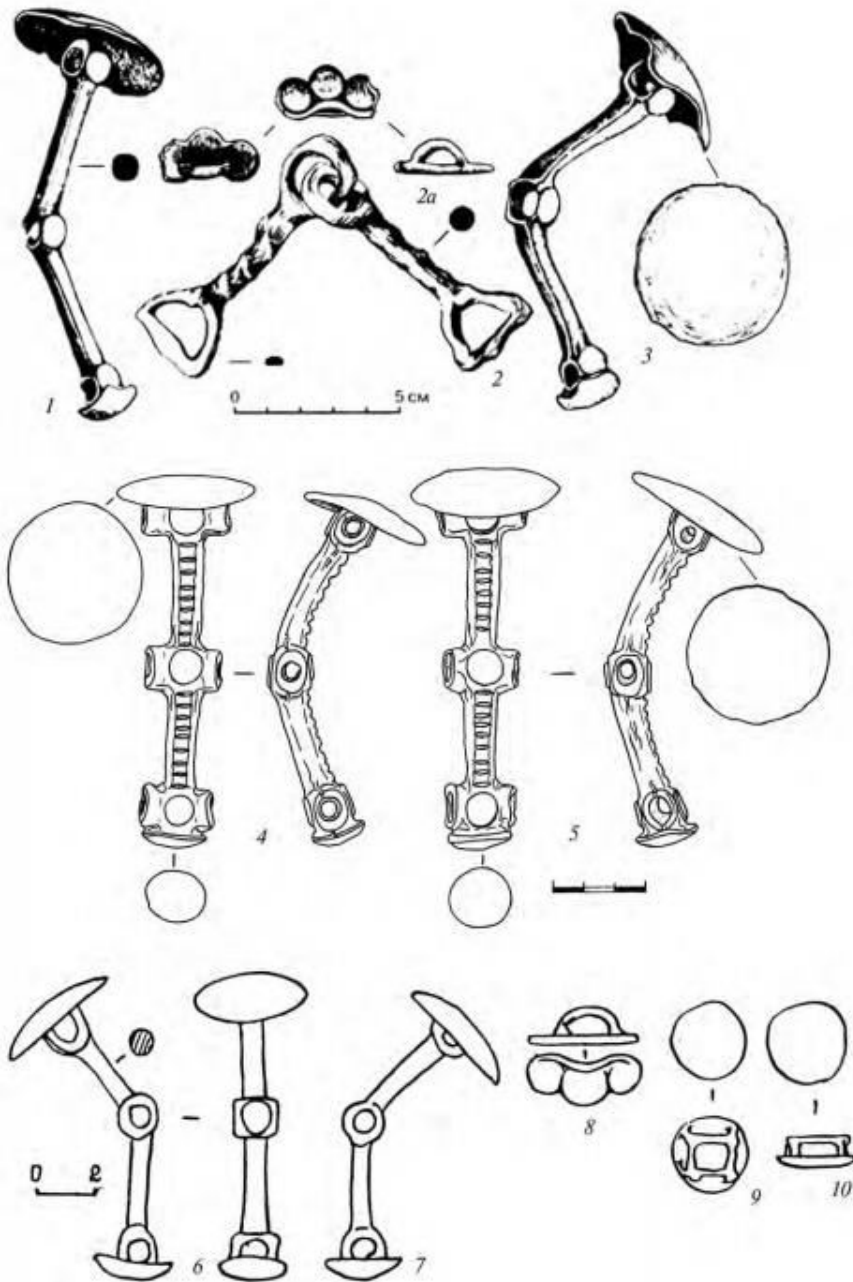
Tipovi VI, VII i VIII predstavljaju lomljene psalije kojih ima podjednako na području Sjevernog Kavkaza i Karpatske kotline. Baš iz tog razloga ovi tipovi predstavljaju znatnija neslaganja u njihovom podrijetlu (Valčak 2009: 56). Većina ruskih arheologa, prema A. Terenožkinovoj tipologiji, sva tri tipa smatra jednim tipom, tzv. Kamyševaha tipom (Terenožkin 1976: 151), dok tip VII eventualno smatraju lokalnom imitacijom ovog uzora pa mu ponekad daju ime Trteno tip. Raširenost ovih oblika psalija je izrazito velika, pa je potrebno se upoznati s nekim njihovim nalazištima. Groblje Seržen'-Jurt u Čečeniji pokazuje dosta poveznica s međuriječjem Save, Drave i Dunava. Zajednički ukop konja i jahača u grobu 38 sadrži nalaz psalija tip VI (Sl. 20: 4,5)(Kozenkova 1977: 73). Još jedna ukopna cjelina, ona iz groba 56 u Seržen'-Jurtu sadrži nalaze psalija tipa Kamyševaha, odnosno tip VI (Sl. 20: 1,3) (Metzner-Nebelsick 2002: 256; Mahortyh 2004: 308), tordirane žvale trokutastih završetaka (Sl. 20: 2), razvodnike tip C IIc koje smo susreli u Brezju u grobu 1 tumula VI i u Batini na položaju Kuzel (Metzner-Nebelsick 2002: 330) te razvodnike tip S 3b koje također nalazimo u Batini (Sl. 20: 2a). Idući primjer psalija tip VI možemo naći u kurganu Pšiš I, grob 51, u regiji Adigeji u dolini rijeke Pšiš lijeve pritoke rijeke Kuban (Sl. 20: 6,7). Kao što vidimo uz ovaj primjer opet se nalazi isti tip razvodnika S 3b (Sl. 20: 8). Dalje prema zapadu u selu Kamyševaha u zaporoškom djelu pridnjeprovske nizine u tumulu 256 opet nailazimo na nalaz dva para psalija tip VI prema kojem je definiran tip Kamyševaha (Sl. 20: 8,9) (Valčak 2009: 62). Uz psalije pronađene su i žvale stremenastih završetaka (Sl. 20: 7). Prostorna raširenost ovog tipa u Srednjoj Europi je velika. Uz tip VI zbog svojih sličnosti često se spominje i tip VII, odnosno tip Trteno. Kao specifičnosti

ovog tipa možemo izdvojiti razliku u orijentaciji medijalnog otvora od distalnih. Tipološku grupu ovih psalija čine primjerci iz Adaševaca Rudovaca, Trtena i Steinkirchena te pojedinačni nalaz iz Očkova u Slovačkoj, grobni nalazi iz Parndorfa, Stillfrieda, Fröga, Haslau Regelsbrunna u Austriji i Urach-Runder Berga u Njemačkoj (Metzner-Nebelsick 2002: 510; Mahortyh 2004: 308).

Općenito ono što ruske i ukrajinske arheologe navodi na zaključak da svi oblici lomljenih psalija potječu iz pontsko-kavkaskog areala je oblik psalija tip IX, odnosno tip Černogorovka. Ove psalije u osnovi imaju izgled kao ostali tipovi lomljenih psalija tip no bez elaboriranih cilindričnih otvora za provođenje sa znatno smanjenim ili odsutnim kopicama na krajevima. U ovom djelu potrebno je posebno opisati psalije tip X (Sl. 19), iako ih ne nalazimo van područja istoka Karpatske kotline zasigurno pokazuju puno odlika istočnih pontsko-kavkaskih utjecaja. Kao pokazatelj miješanja utjecaje prije svega treba spomenuti kombinaciju cilindričnih otvora i otvora u obliku ušice u jednom primjerku. Sam oblik tijela ovog tipa psalija je štapičast s okruglim presjekom što ih čini još sličnijim tipovima XI, XII i XIII.

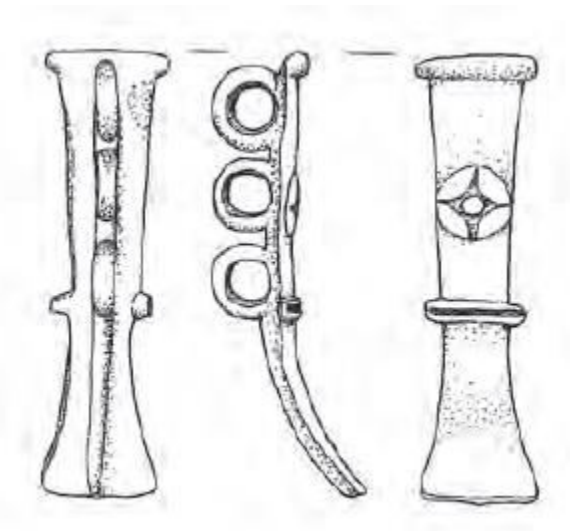
*Slika 19 – Psalije tip X ili tip Szanda – 1 Bihraruga; 2 Szanda; 3 Dalj; 4 Gura Padini
(Mahortyh 2008: T 7)*

Slika 20 – Konjska oprema Seržen'-Jurt 56, 38 i Pšiš 51 (Prema: Val'čak 200: ris. 1)

Od ostalih tipova psalija ističe se i problem psalija tip XIII c. One su često uparene sa žvalama novočerkaskog tipa koje imaju duple prstenaste završetke (Metzner-Nebelsick 2002: 273). Psalije ovog tipa odlikuju ušice za provlačenje uzdi i iznimno široko tijelo s lopatastim donjim krajem. Na poleđini ove psalije nalazi se distinktivni ukras u obliku četverokrake zvijezde. Ovaj tip psalija možemo naći zastupljen uglavnom na području Adigeje na nalazištima

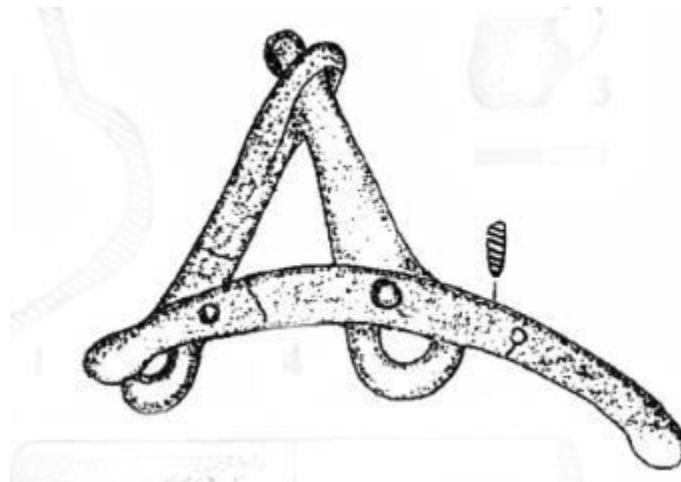
poput Kislovodska i Farsa psalije (Metzner-Nebelsick 2002: 254). Najbliži sličan primjer nalazi se u Mađarskom nacionalnom muzeju, no nažalost nepoznatog konteksta nalaza (Sl. 21) (Metzner-Nebelsick 1994: 445; Mahortyh 2008: 172).

Slika 21 - Psalija tip XIIIc iz Mađarskog narodnog muzeja (Metzner-Nebelsick 2002: 144,4)

Što se tiče Szentes-Vekerzug psalija T. Kemenczei navodi kao glavni utjecaj psalije tipa Černogorovka (Kemenczei 1985: 46). Kao potvrdu ove tvrdnje T. Kemenczei vidi perforacije otvora bez posebnih ojačanja što je u suprotnosti s cilindričnim otvorima za provlačenje uzdi na konjičkoj opremi Srednjoj Europi. Tip Vekerzug psalija s zoomorfnom glavom često se tumače nastankom iz životinjskih psalija od rogova i kljova, pa se stoga smatraju i najstarijim (Kemenczei 1985: 51). Kao što je spomenuto mnogi arheolozi porijeklo ove vrste psalija traže na istoku iako ovakvi tipova žvala spojenih zakovicama načelno nema izvan prostora utjecaja Szentes-Vekerzug kulture. M. Parducz smatra da najraniji tip onih psalija s zoomorfnim završecima treba tražiti u oblicima skitskih psalija napravljenih od kosti tj. rogovlja jelena s završecima u obliku životinjskih glava (Kemenczei 2009: 51). Prema A. Kozubovoj potrebno je pratiti konstrukcijski aspekt nastanka ovog tipa konjske opreme, a ne izgled, pa ovakve osnove smatra malo vjerojatnim (Kozubova 2011: 74). Svejedno, A. Kozubova smatra da je još uvijek nemoguće u potpunosti ustanoviti jasnu tipologiju Szentes-Vekerzug opreme jer je jedino detaljno istraženo nalazište Chotin (Kozubova 2011: 72). Zanimljivo je da jedine ovakve primjere konjske opreme, pričvršćene zakovicama, izvan Karpatske kotline možemo naći u

Ukrajini na nalazištu zapadne podol's'ke grupe kod sela Perebykivci (Kemenczei 1985: 58; Chochorowski 2014: 43) i u Zakarpaću u nalazu ostave Nevickoje blago gdje nalazimo par povijenih psalija s tri rupe (Sl. 22) (Kemenczei 2009: 52).

*Slika 22 – Nalaz psalija spojenih sa žvalama pomoću zakovice iz mjesta Nevickoje
(prema: Popovich 1997: T XII)*

Drugi temeljni problem definiranja tipologije konjske opreme je razlika između razvodnika i ukrasa konjskog remenja, odnosno aplika. Već je spomenuto da je teško razlikovati utilitarni od ukrasnog elementa, pogotovo s povećanjem broja korištenih elemenata konjske opreme. Jedina jasna razlika koja bi mogla razdvojiti razvodnike od aplika je tehnika provlačenja remenja. Dakle, ako se uzde mogu provući okomito jedna u odnosu na drugu kako bi se jasno razdvojile onda sigurno govorimo o razvodnicima. Ovakvo provlačenje remenja omogućavaju jedino razvodnici prstenaste ili kvadratične osnove i cjevasti križni razvodnici kakve nalazimo primjerice u Legradu. Svi ostali oblici koji imaju jednu ili dvije paralelne ušice su vjerojatno služili kao ukras. C. Metzner-Nebelsick se ne bavi posebno puno kartiranjem i tipologijom cjevastih križnih razvodnika (Metzner-Nebelsick 2002: 534), već zaključke stvara na temelju članka G. Kossacka iz 1954. g. (Kossack 1954: Karta 3). Prema G. Kossacku teško je stvoriti utisak kojem arealu pripada primat u korištenju ove skupine razvodnika zbog njihovog širokog rasprostiranja (Kossack 1954: 138). Osnovne razlike u tipovima uočava J. Bouzek koji razlikuje tri tipa nalaza s elementom križa: kavkaski, balkanski i makedonski (Bouzek 1983: 231). Prema ovome bi nalaz razvodnika iz Donje Doline pripadao makedonskom, a nalazi iz Legrada i

navodni nalaz iz Batine (Metzner-Nebelsick 2002: T 120) bi pripadali balkanskim tipovima. Balkanski tip razvodnika karakteriziraju pravilni krakovi i rubovi ukrašeni narebrenjima. Prema načinu oblikovanja i ukrašavanja spomenutih razvodnika možemo procjeniti da bi se zasigurno moglo raditi o skupini istog podrijetla. Pridodamo li do sada spomenutim nalazima i nalaze iz glasičarskih tumula Osovo tumul II grob 1 (Benac; Čović 1957: T XXVI) i Čitluci tumul I grob 5 (Benac; Čović 1957: T XXXI) prepoznajemo pomalo zapostavljeni jugoistočnoeuropski utjecaj u razvoju konjske opreme (Kozubova 2019a: 55).

Osim razvodnika posebno se je teško snalaziti u velikom broju stilski različitih zoomorfnih aplika od 6. do početka 4. st. pr. Kr. Ovdje treba u prvom planu izdvojiti zoomorfne aplike pronađene u Vinkovcima u konjskim grobovima. Kao što N. Majnarić-Pandžić navodi utjecaj u oblikovanju ovih nalaza trebamo tražiti na području sjeverno od Crnog mora (Majnarić-Pandžić 1999: 28). Pri tome N. Majnarić-Pandžić u citatu navodi sličnost sa slikom u tekstu S. Kapošine iz 1956. godine. Slika u ovom tekstu prikazuje stilski znatno drugačije oblike od onih koje nalazimo u Vinkovcima (Kapošina 1956: sl. 24.). Najbliže poveznice zapravo možemo naći u mordvinsko-uljapskom tipu aplika koje predstavljaju konje, a ne grifone (Sl. 23). A. Kantorovič ovaj tip aplika koji se u najvećoj koncentraciji nalazi ne prostoru od Dnjepra do Kubana prati sve do kraja 4. st. pr. Kr. (Kantorovič 2015: 187).

Slika 23 – Mordvinsko-uljapski tip aplika (preuzeto od: Kantorovič 2015: Sl. 24)

VII. ZAKLJUČAK

Nakon pregleda problematike pojave metalne konjske opreme na području međuriječja Save, Drave i Dunava i pontsko-kavkaskog područja uočavamo da neke poveznice postoje. Ipak, bez obzira na sva dosadašnja istraživanja još uvijek ne možemo definirati kompletnu sliku razvitka konjske opreme. U ovakvom slučaju lakše je zaključiti što ne trebamo vezati uz pojavu konjske opreme od onoga što trebamo vezati. Tako možemo biti sigurni da se ne radi o isključivom posuđivanju i kopiranju utjecaja pontskog-kavkaskog kruga, već možemo reći da svaka regija Srednje i Istočne Europe razvija svoje specifičnosti (Chochorowski 2014: 49; Kozubova 2019: 28). Zanimljivo je kako je ovaj odnos sročio T. Kemenczei u slučaju željezne konjske opreme: „željezna konjska oprema Istočne i Srednje Europe pripada skupini predmeta koji su proizvod različitih kultura, a koji u svojem postanku imaju jednu zajedničku crtu, poistovjećivanja s kulturološkim, ekonomskim i ideološkim utjecajima istočnih nomadskih kultura“ (Kemenczei 1985: 66). Kao što je već istaknuto u poglavlju o povijesti domestikacije konja, potrebno je razlikovati pojedinačne promjene od promjena masovnog spektra. Konjska oprema je u ovom slučaju samo pojedinačni dokaz korištenja konja koji kvalitativno i kvantitativno varira od zajednice do zajednice, dok cjelokupnost popratnog materijala ukazuje na masovne međukulturne promjene povezane s pojavom konjičko-ratničkog elementa. Na različitim mjestima pojavljuje se različit materijal svojstven vlastitom kulturnom facijesu, ali primjećujemo da se uz konjsku opremu često od ofanzivnog naoružanja prilažu koplja i sjekire, a defanzivnog kacige. Zastupljenost kaciga s praktične strane se može tumačiti i time što su padovi s konja mogli biti češći uslijed neadekvatnog osedlavanja. Osim kod naoružanja podudaranja vidimo u priložima posuđa, u prikazanim motivima na posuđu i ritualima. Ovdje je posebno važno istaknuti primjere konjskih ukopa u kojima je pod tumulom ukopan konj bez gospodara, kao što je to slučaj u Jalžabetu ili Vinkovcima. Kada pratimo porijeklo i širenje ovog svojevrsnog *zeitgeista* trebamo biti svjesni da se je nešto dogodilo podjednako na zapadu kao i na istoku, ali isto tako i na jugu baš kako nam kaže naslov članka A. Kozubove iz 2019. g. „*Something happened in the east but more in the west and south*“ (Kozubova 2019a: 55). Uz ovakva šira shvaćanja problematike konjske opreme treba naglasiti da su potrebnije i dodatne revizije tipologije. Momentalno većina tipologija ima tendenciju sažimanja na jednostavne i razumljive kategorije, no očito je da još svi predmeti ne pripadaju u jasno dodijeljene kategoriju.

Daljnijim istraživanjima dolazi će nove spoznaje i nova pitanja ostavljajući sve manje mjesta za pretpostavke.

VIII. LITERATURA

- Azzaroli, A. 1985, *An Early History of Horsemanship*, E. J. Brill/ Dr. W. Backhuys, Leiden.
- Balkwill 1973, The earliest horse-bits of western Europe, *Proceedings of the Prehistoric Society*, 39, 425-452.
https://www.researchgate.net/publication/276372446_The_earliest_horse-bits_of_western_Europe (21.9.2020.)
- Bašić, F. 2013, *The Soils of Croatia*, Springer, New York.
- Benac, A; Čović, B. 1957, *Glasinac – dio II Željezno doba*, Izdanje zemaljskog muzeja u Sarajevu, Sarajevo.
- Bökönyi, S. 1987, History of Horse Domestication, *Animal Genetic Resources*, Vol. 6, 29-34. <https://doi.org/10.1017/S1014233900004089> (23.9.2020.)
- Bouzek J., 1983, Caucasus and Europe and Cimmerian Problem, *Sbornik Narodniho Muzea v Praze*, vol. 37, 177-231.
- Božič, D. 2014, Das Doppelkammhelm und Pferdgrab, ausgegraben bei Vače im Jahre 1887 // Grob z dvogrebenasto čelado in konjem, izkopan pri Vačah leta 1887, in: *Studia Praehistorica in Honorem Janez Dular, Tecco Hvala, S. (ed.)*, Opera Instituti

Archaeologici Sloveniae, 30, Inštitut za arheologijo ZRC SAZU, Založba ZRC, Ljubljana, 271–286.

https://www.researchgate.net/publication/285356646_Das_Doppelkammhelm-und_Pferdegrab_ausgegraben_bei_Vace_im_Jahre_1887 (20.5.2020.)

- Chochorowski, J. 2014, Scytowie a Europa Środkowa – historyczna interpretacja archeologicznej rzeczywistości, *Materiały i prawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*, Tom XXXV, 9-59. http://www.archeologia.ur.edu.pl/wp-content/uploads/2015/06/MiSROA_35_02.pdf (24.9.2020.)
- Čučković, L. 2004, Kolapijani, in: Ratnici na razmeđu istok i zapada, Balen-Letunić, D. (ed.), AMZ, Zagreb, 173-210.
- Drews, R. 2005, *Early Riders: The Beginnings of Mounted Warfare in Asia and Europe*, Routledge, New York.
- Dular, J. 2003, *Halštatske nekropole Dolenjske = Die hallstattzeitlichen Nekropolen in Dolenjsko*, Založba ZRC, Ljubljana.
- Dular, J. 2016, Der eisenzeitliche Zentralort Vače und seine kriegerische Elite // Želznodobno središče Vače in njegova bojovniška elita, *Arheološki vestnik*, 67, 73-104. <https://ojs.zrc-sazu.si/av/article/view/7792> (17.4.2020.)
- Gabrovec, S. 1987, Dolenjska grupa, in: Praistorija jugoslavenskih zemalja: Željezno doba, Benac, A. (ed.), Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo, 29-120.
- Gimbutas, M. 1965, *Bronze Age cultures in Central and Eastern Europe*, Mouton & Co., The Hague.
- Gleirscher, P. 2009, Kimmerier und Skythen: Zu den ältesten Spuren eurasiatischer Steppenreiter in Kärnten, *Rudolfinum*, 2007, 15-36. https://www.zobodat.at/pdf/Rudolfinum_2007_0015-0036.pdf (4.10.2020)

- Kantorovič, A. R. 2015, Obrazy sinkretičeskich suščestv v vosotočnoevropejskom skifskom zverinom stile: klassifikacija, tipologija, hronologija, ikonografičeskaja dumka, *Istoričeskie issleodvanija*, no. 3, 113-218.
<http://www.historystudies.msu.ru/ojs2/index.php/ISIS/article/view/47> (12.12.2020.)
- Kapošina, S. I. 1956, O skifskih elementah v kulture Olviji, *Materijali i isljedovanija po arheologiji SSSR*, 50, 154-189. <https://www.archaeolog.ru/ru/el-bib/el-cat/el-series/mia/mia-48> (12.1.2021.)
- Kromer, K. 1959, *Brezje: Halštatske gomile z Brezij pri Trebelnem*, Narodni muzej, Ljubljana.
- Kemenczei, T. 1985, Mitteleisenzeitliche Trensens von ost-mitteeuropäi schem Typ im Alföld, *Folia archaeologica*, 36, 43-69.
- Kemenczei, T. 2009, *Studien zu den Denkmälern skythisch geprägter Alföld Gruppe*, Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.
- Kossack, G. 1954, Pferdegeschirr aus Gräbern der älteren Hallstattzeit Bayerns, *Jahrbuch RGZM*, 1, 111-178. <https://journals.ub.uni-heidelberg.de/index.php/jahrb-rgzm/article/view/31059/24754> (11.2.2021.)
- Kozenkova, V. I. 1977, *Kobanskaja kul'tura. Vosotčnyj varijant*, *Arheologija SSSR Svod arh. Istočnikov* V2-5, Moskva.
- Kozubova, A. 2011, „Súčasti konskych postrojov z lokalít vekerzugskej kultúry na juhozápadnom Slovensku (Časť I)“, *MUSAICA*, XXVII, 69–100.
https://www.researchgate.net/publication/336028826_Sucasti_konskych_postrojov_z_lokalit_vekerzugskej_kultury_na_juhozapadnom_Slovensku_cast_I
[Bestandteile des Pferdegeschirrs aus den Fundstellen der Vekerzug-Kultur in der Sudwestslowakei Teil I](https://www.researchgate.net/publication/336028826_Sucasti_konskych_postrojov_z_lokalit_vekerzugskej_kultury_na_juhozapadnom_Slovensku_cast_I/Bestandteile_des_Pferdegeschirrs_aus_den_Fundstellen_der_Vekerzug-Kultur_in_der_Sudwestslowakei_Teil_I) (29.9.2020.)

- Kozubova, A. 2019, „Mutig wie ein Adler, schnell wie ein Pferd.' Untersuchungen zu den Gräbern der Vekerzug-Kultur mit Waffen und Pferdegeschirr: Fallstudie“, *Musaica Archeologica*, 4 (2), 27-109.
https://fphil.uniba.sk/fileadmin/fif/katedry_pracoviska/karch/MusArch/4_2/2_Kozubova_Final_Web.pdf (27.9.2020.)
- Levine, M. A. 2005, Domestication and early history of the horse, in: *The Domestic Horse: The Origins, Development, and Management of its Behaviour*, Mills, D. S.; McDonnell, S. M., (eds.), Cambridge University Press, Cambridge, 5-22.
https://www.researchgate.net/publication/265425122_Domestication_and_early_history_of_the_horse (21.3.2020.)
- Mahortyh, S. V. 2004, Klassifikacija bronzovyh predskifskih psaliev Vostočnoj i Central'noj Evropy, in: *Naukovi praci istoryčnogo fakul'tetu Zaporiz'kogo deržavnogo universztetu*, XVIII, Turčenko, F. G. (eds), “Prosvita” Publ., Zaporizžja, 300-321.
<http://old.istznu.org/page/issues/18/18/mahortykh.pdf> (15.3.2020)
- Mahortyh, S. V. 2008, On the Question of Cimmerian Imports and Imitations in Central Europe“, in: *Import and imitation in archaeology*, Biehl, P. F.; Rassamakin, Yu. A. (eds.), Beier & Beran, Langenweißbach, 167-186.
https://www.researchgate.net/publication/236624750_On_the_Question_of_Cimmerian_Imports_and_Imitations_in_Central_Europe (21.3.2020)
- Mahortyh, S. V. 2015, Konskoe snarjaženie panneskifskogo vremeni na juche Vostočnoj Evropy, *Arheologija i davnja istorija Ukrajiny*, 2(15), 103-114. http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/arhdiu_2015_2_14.pdf (21.4.2020.)

- Matasović, M.; Matasović, R. (eds.) 2018, *Ksenofont: O konjaničkom umijeću; O zapovijedniku konjice*, Latina et Graeca, Zagreb.
- Metzner-Nebelsick 1994, „Die früheisenzeitliche Trenseneentwicklung zwischen Kaukasus und Mitteleuropa“, in: Archäologische Untersuchungen Zum Übergang Von Der Bronze- Zur Eisenzeit Zwischen Nordsee Und Jenissei, Schauer, P. (ed.), Tagung der Universität Regensburg Lehrstuhl für Vor- und Frühgeschichte in Verbindung mit dem Römisch-Germanischen Zentralmuseum 28. – 30. Oktober 1992., Regensbruger Beiträge Zur Prähistorischen Archäologie, 1, 383-447.”
https://www.academia.edu/25792945/Die_frueheisenzeitliche_Trenseneentwicklung_zwischen_Kaukasus_und_Mitteleuropa_1994_383_447 (28.3.2020.)
- Metzner-Nebelsick, C. 2002, *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*, Verlag Marie Leidorf GmbH, Rahden/Westf, 1-542.
- Milićević Bradač, M. 2004, *Stara Grčka: Grci na Crnom moru*, Školska knjiga, Zagreb.
- Mogilov A.D. 2010, "Strogie" detali uzdy rannego železnogo veka", *Stratum plus*, no3, 281-288. https://ibn.idsi.md/ro/vizualizare_articol/23220 (17.11.2020.)
- Outram, A.K.; Stear, N.A.; Bendrey, R.; Olsen, S.; Kasparov, A.; Zaibert, V.; Thorpe, N.; Evershed, R.P. 2009, „The Earliest Horse Harnessing and Milking“, *Science*, 323, 1332-5.
https://www.researchgate.net/publication/24180858_The_Earliest_Horse_Harnessing_and_Milking (8.4.2020.)
- Pavelić, D.; Kovačić, M. 2018, „Sedimentology and stratigraphy of the Neogene rift-type North Croatian Basin (Pannonian Basin System, Croatia): A review“, *Marine and Petroleum Geology*, 91, 455-469. <https://doi.org/10.1016/j.marpetgeo.2018.01.026> (23.10.2020.)

- Podborský, V. 1970, *Mähren in der Spätbronzezeit und an der Schwelle der Eisenzeit*, Universita J.E. Purkyně, Brno.
- Popovich, I. 1997, „Periodization and chronology of Kushtanovica type sites in the Transcarpathian region“, *A Jósa András Múzeum Évkönyve*, 37-38, 77-114.
https://www.academia.edu/15003291/Periodization_and_chronology_of_Kushtanovica_type_sites_in_the_Transcarpathian_region_tables (12.12.2020.)
- Potrebica, H. 2019, Kaptolska skupina i Požeška kotlina, *Arheološki vestnik*, 70, 487-515.
http://av.zrc-sazu.si/pdf/70/AV_70_19_Potrebica.pdf (23.10.2020.)
- Potrebica, H.; Rakvin, M. 2019, Tumul IV na groblju Kaptol-Čemernica – revizijsko istraživanje, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 52 (1), 31-81.
<https://hrcak.srce.hr/227901> (06.10.2020.)
- Smith, W. (ed.) 1875, *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, John Murray, London.
- Sherratt, A. 1983, The Secondary Exploitation of Animals in the Old World, *World Archaeology: Transhumance and Pastoralism*, 15 (1), 90-105.
<https://www.jstor.org/stable/124640> (6.4.2020.)
- Šimek, M. 2004, Grupa Martijanec-Kaptol, in: *Ratnici na razmeđu istok i zapada*, Balen-Letunić, D. (ed.), AMZ, Zagreb, 79-130.
- Šimić, M. 1979, Sv. Petar Ludbreški – nalaz metalurške radionice, *Podravski zbornik*, (5), 106-119. <https://hrcak.srce.hr/233828> (3.10.2020.)
- Škoberne, Ž. (1999) *Budinjak: Kneževski tumul*, MGZ, Zagreb.
- Škoberne, Ž. 2004, Tragovi starijeg željeznog doba središnje Hrvatske u prostoru između definiranih kulturnih skupina, in: *Ratnici na razmeđu istok i zapada*, Balen-Letunić, D. (ed.), AMZ, Zagreb, 160-172.

- Tecco Hvala, S.; Dular, J.; Kocuvan, E. 2004, *Železnodobne gomile na Magdalenski gori // Eisenzeitliche Grabhügel auf der Magdalenska gora*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana.
- Tecco Hvala, S. 2012, *Magdalenska gora. Družbena struktura in grobni rituali železnodobne skupnosti // Social structure and burial rites of the Iron Age community*. Inštitut za arheologijo, Ljubljana.
- Terenožkin, A. I. 1976, *Kimmerijcy*, Naukova dumka, Kijev.
- Truhelka, Č. 1904, *Der vorgeschichtliche Pfahlbau im Savebett bei Donja Dolina*, Wiss. Mitt. Bosnien Herzegowina 9.
- Val'čak, S. B. 2009, Proishozhdenie i razvitie „Kamyševahskih“ psaliev predskifskogo perioda, in: *Arheologija i drevnjaja istorija Ukraini. Epoha ranmega železa*, Bessonova, S. S. (ed.), Sb. nauč. tr. k 60-letiju S. A. Skorogo, IA NAN Ukraini, Kijev, 56-73.
<http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/167149> (21.10.2020.)

TABLE

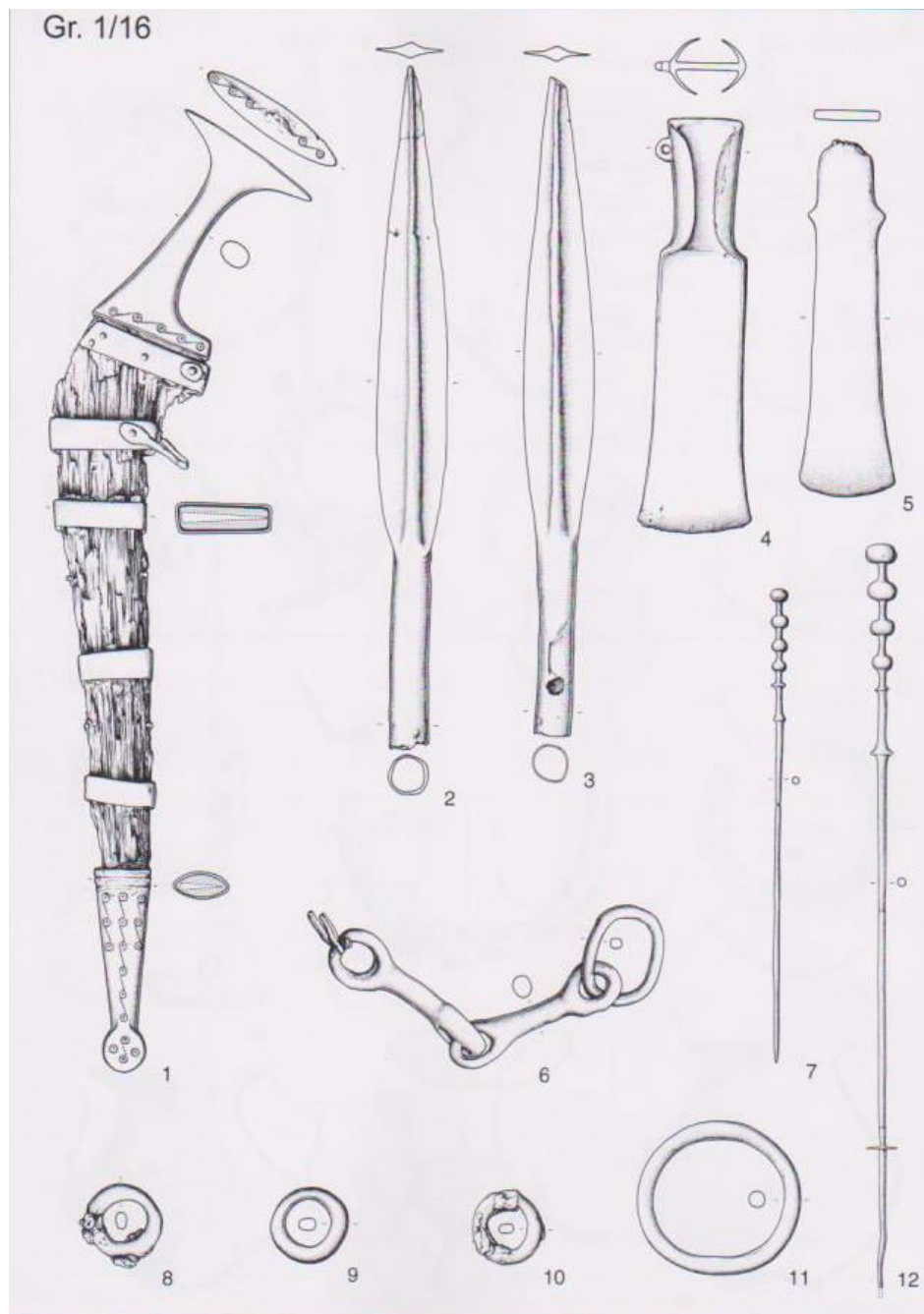

Tabla I – Kapiteljska Njiva tumul I grob 16 (preuzeto iz: Dular 2003: Sl. 60)

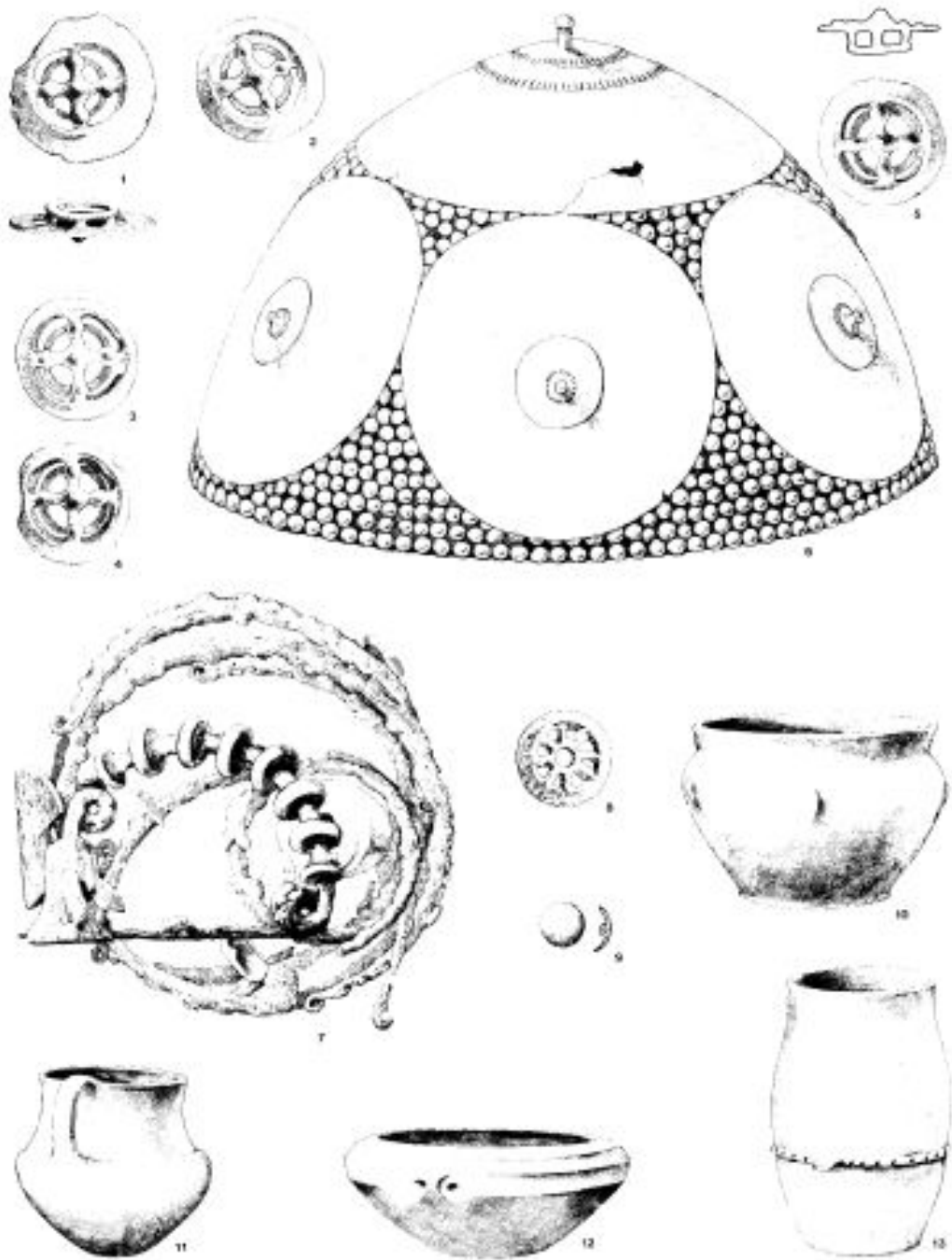

Tabla II – Šmarjeta grob 7 (preuzeto iz: Gabrovec 1987: T II)

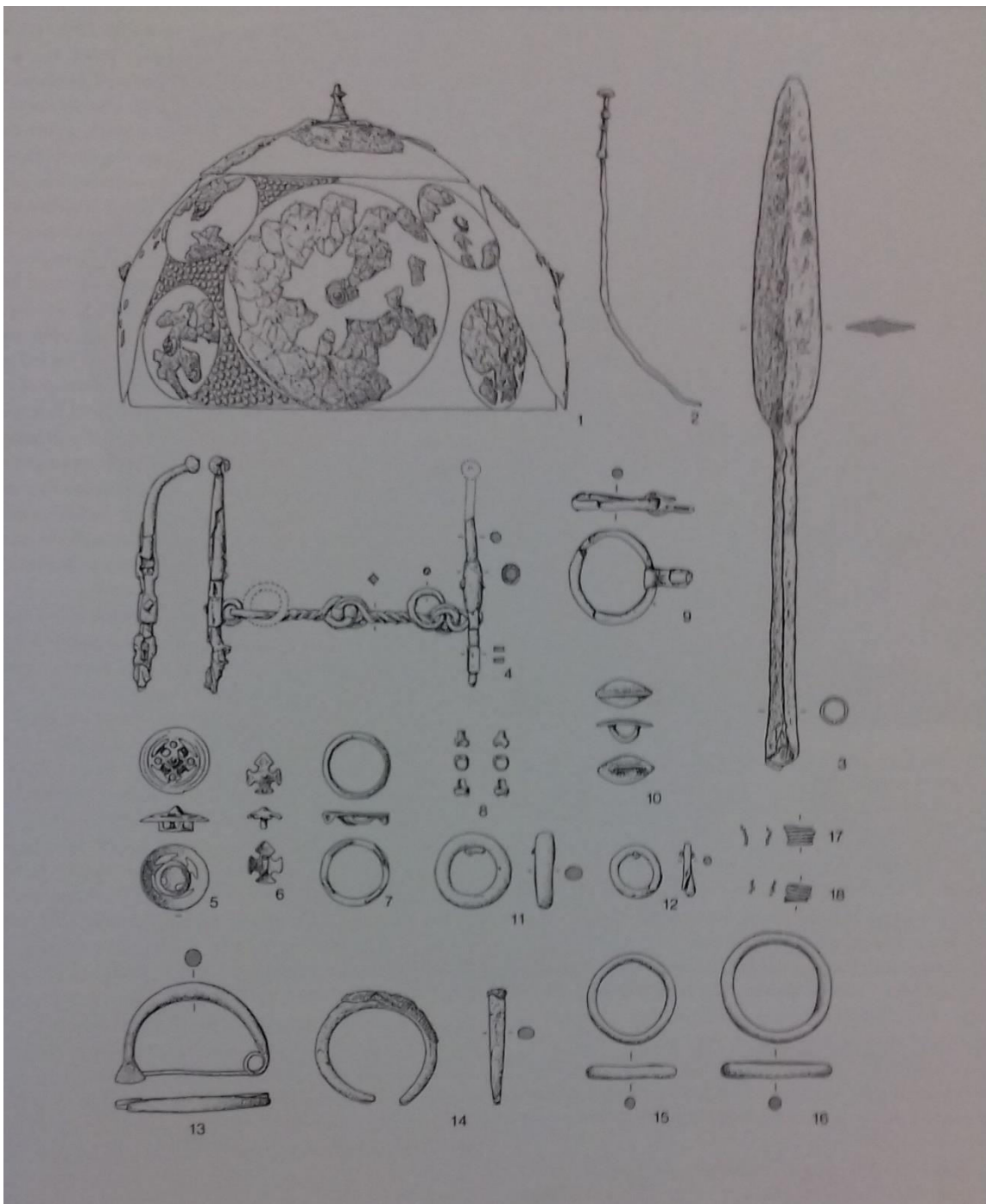

Tabla III – Budinjak tumul 139 grob 6 (prema: Škoberne 1999, Sl. 41.)

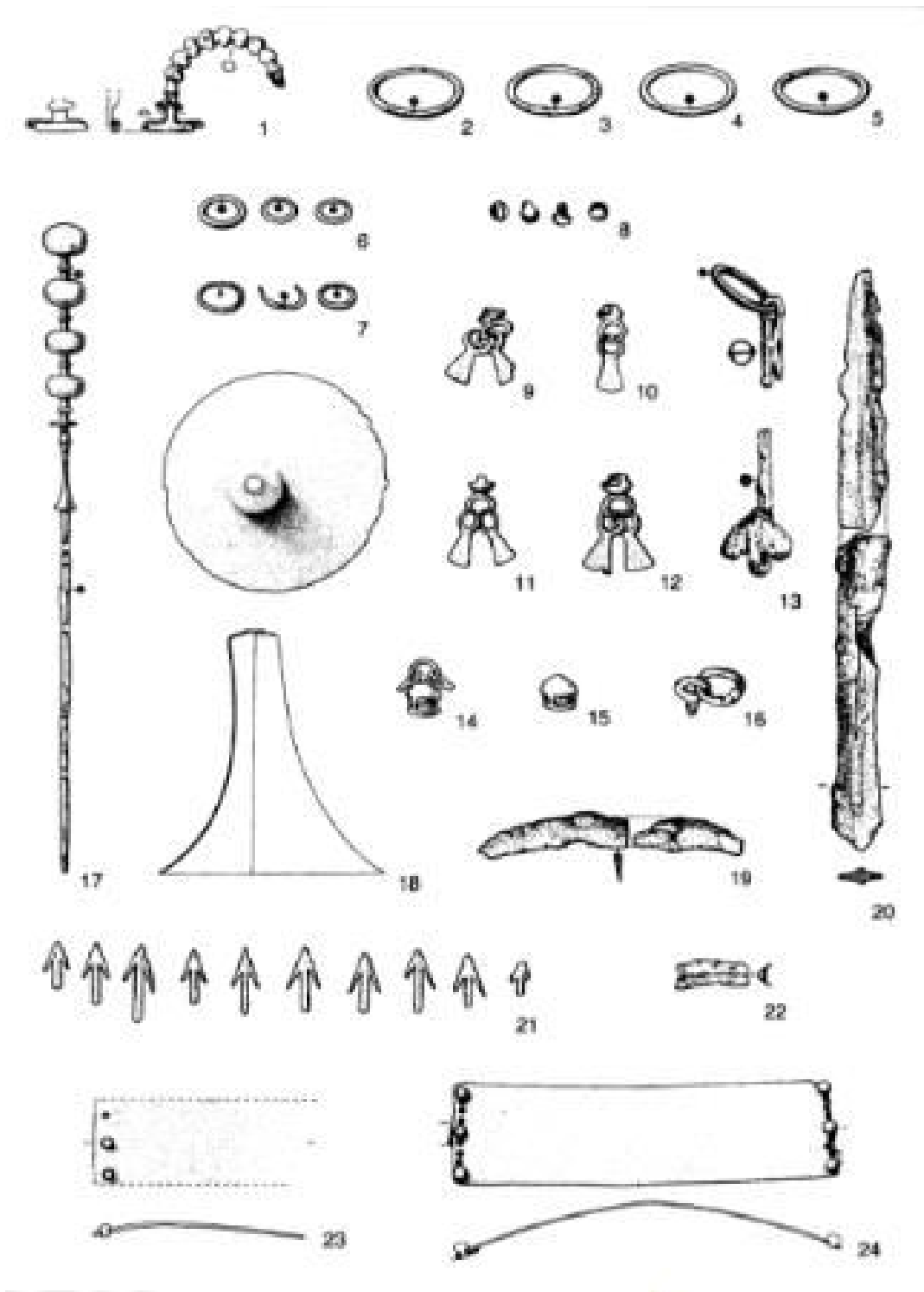

Tabla IV – Stična tumul LII grob 30 (preuzeto iz: Dular 2003, Sl. 66.)

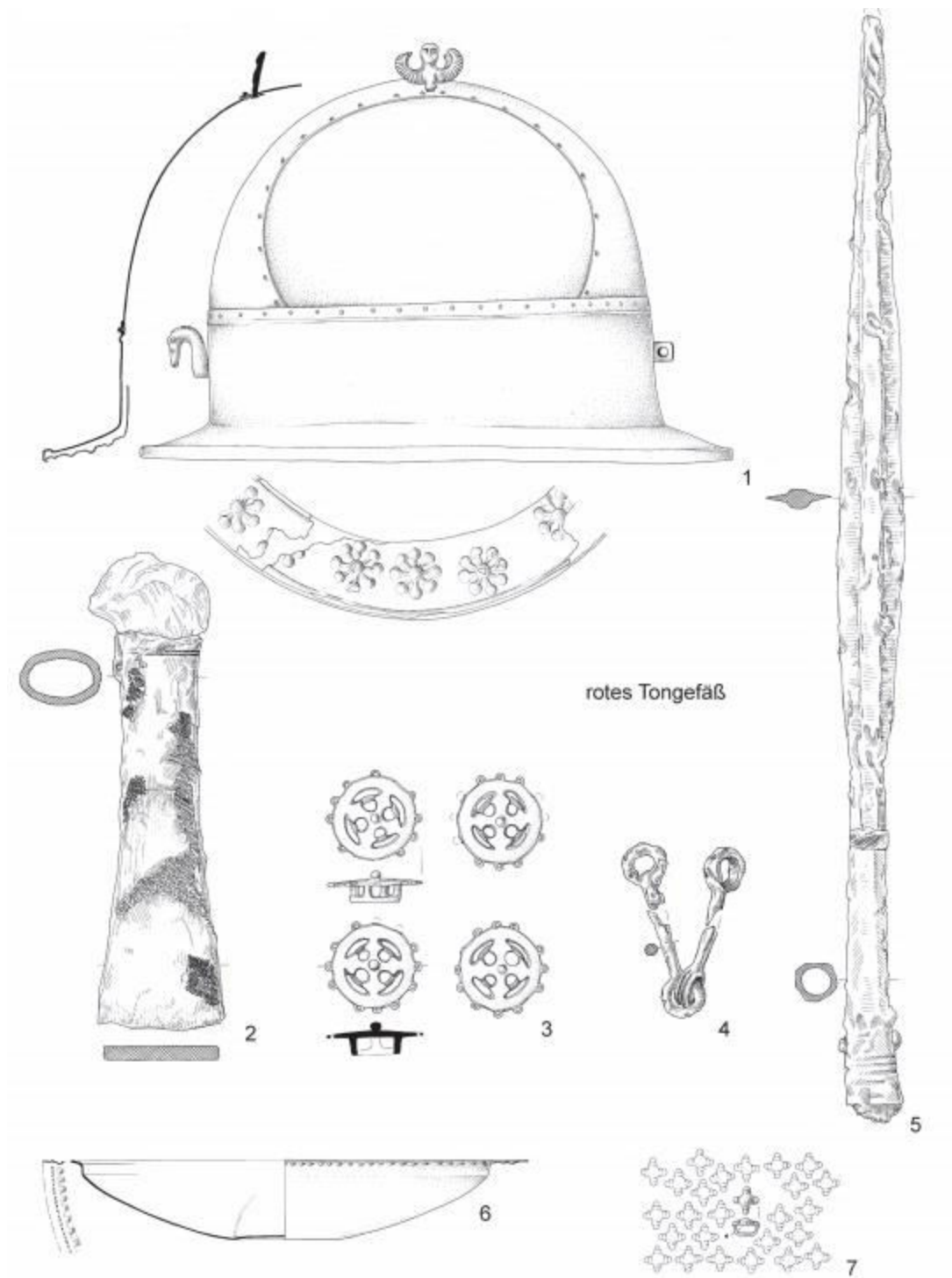

Tabla V – Tumul sa sastavljenom kacigom Ravne njive, Vače (prema: Dular 2016: Tab 5)

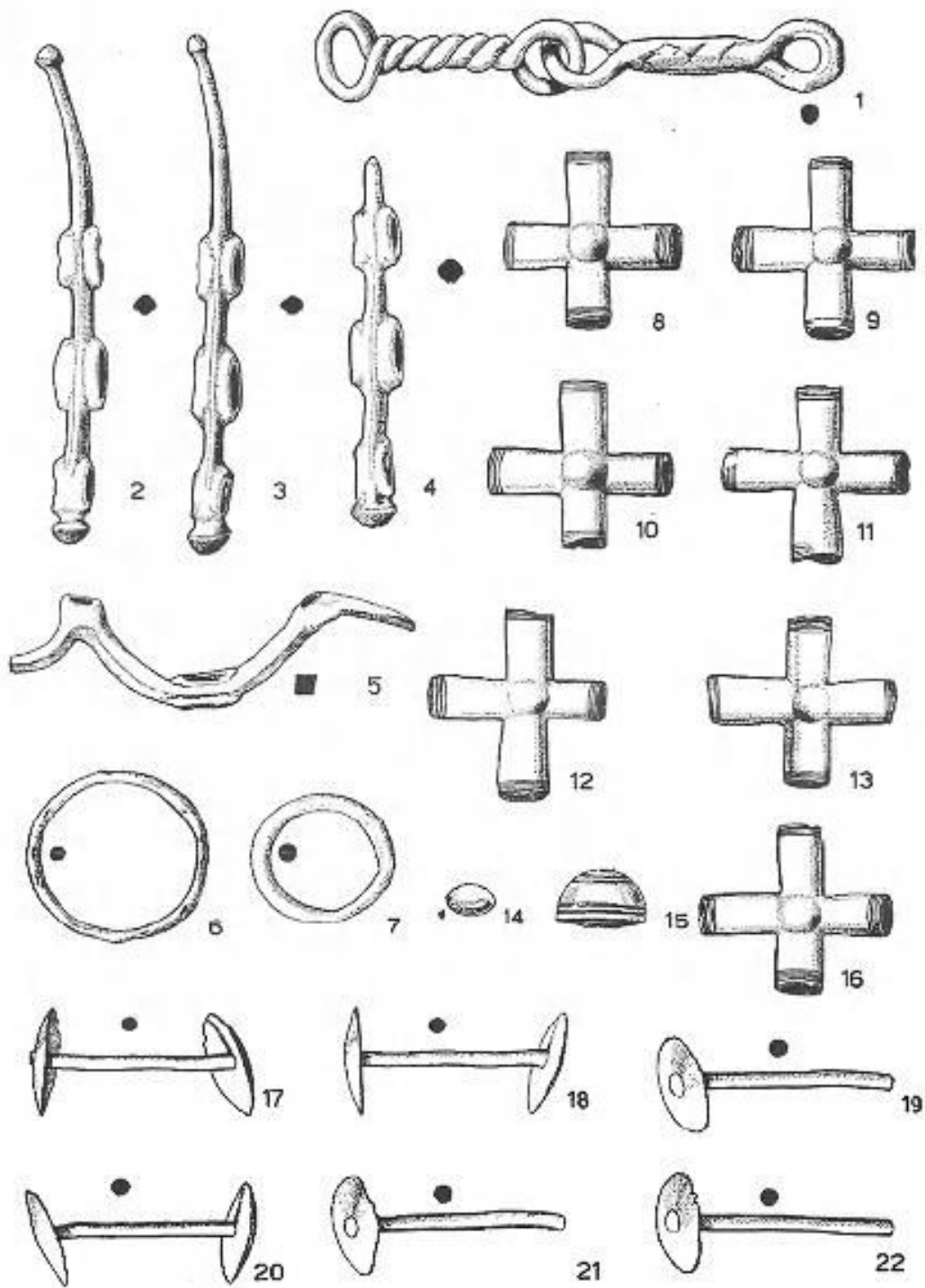

Tabla VI – Ostava Legrad (Prema: Vinski Gasparini 1973, Tab. 127)

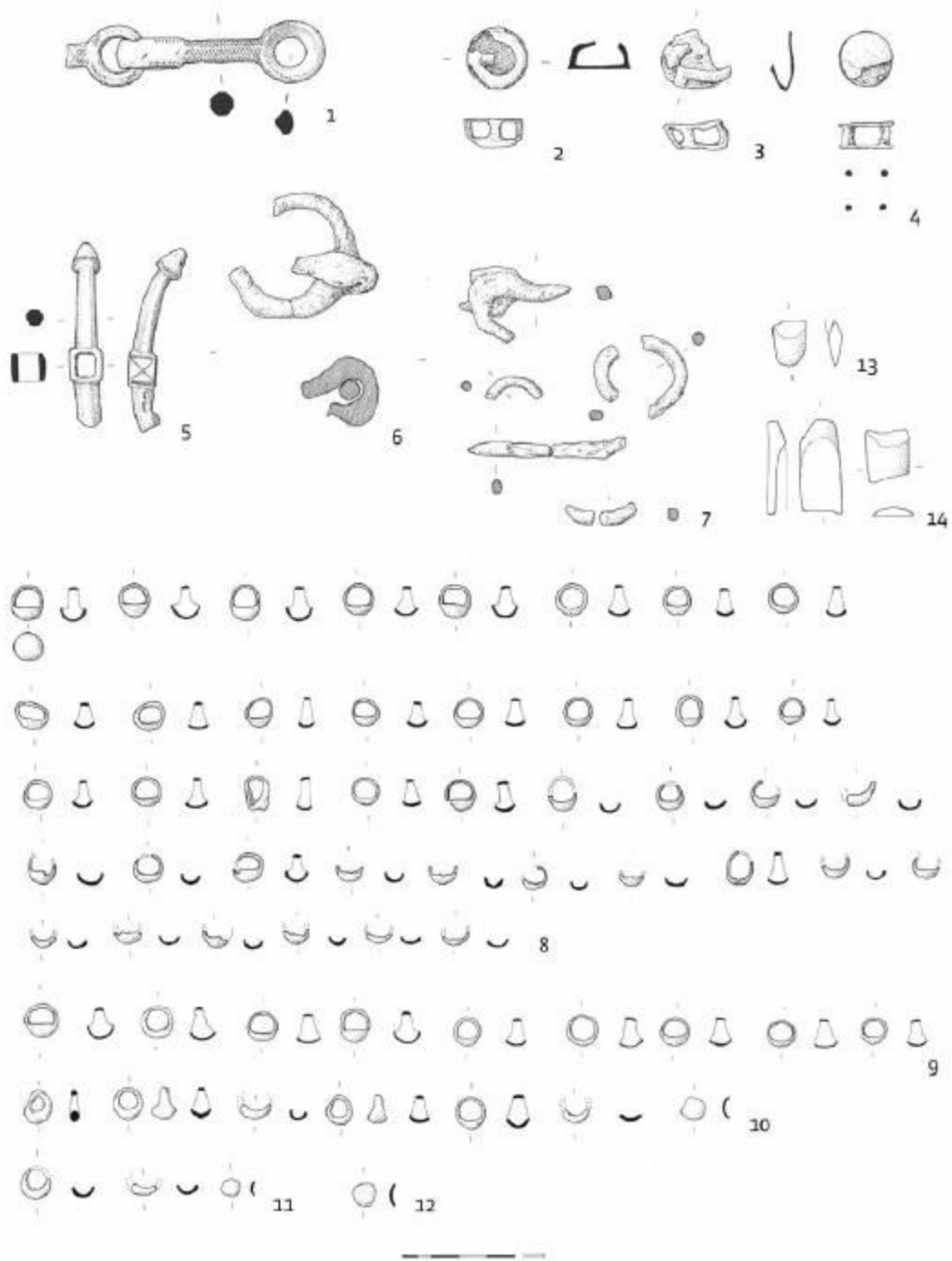

Tabla VII – Kaptol kneževski Tumul IV (prema: Potrebica, Rakvin 2019: T 5)

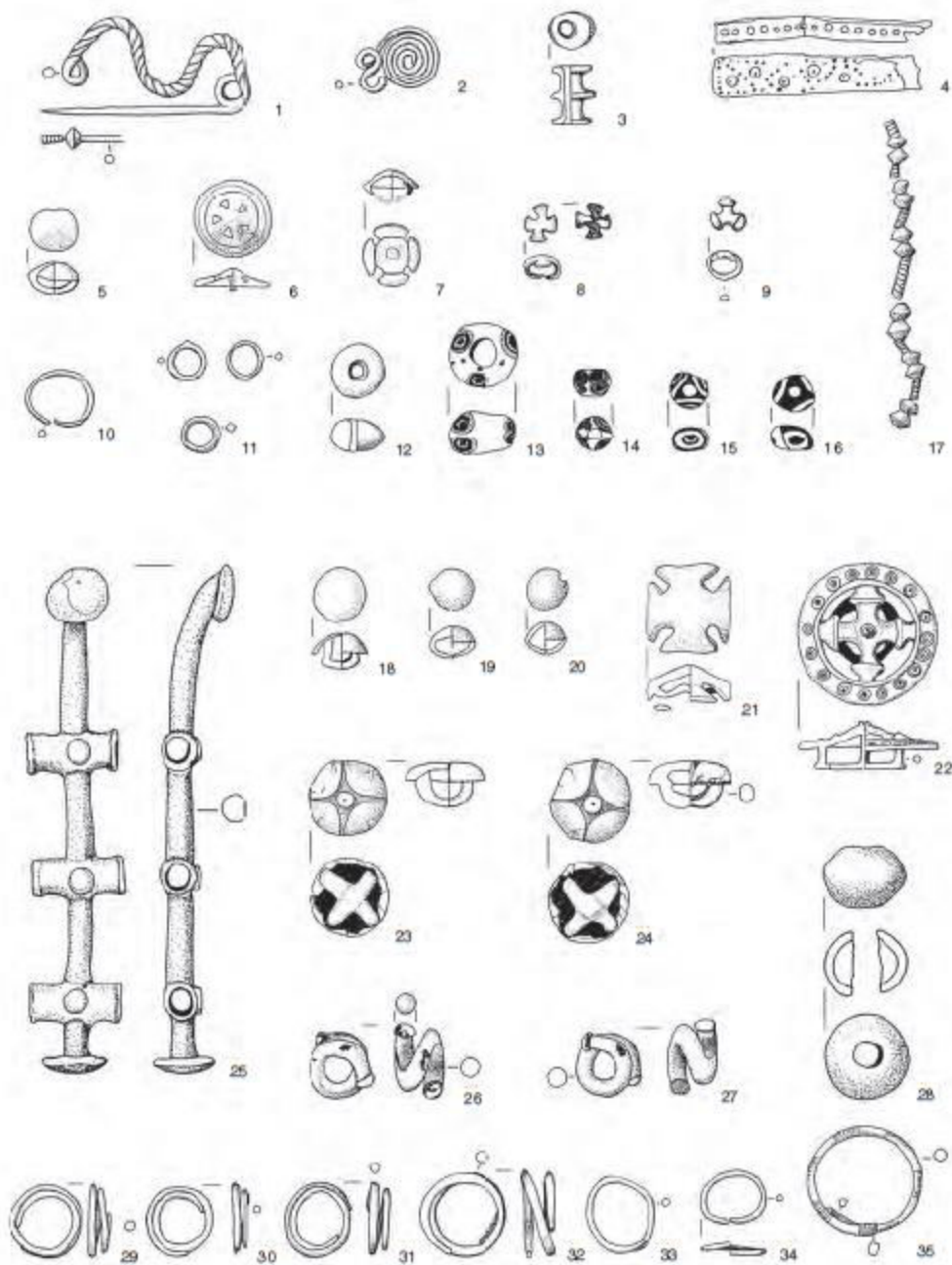

Tabla VIII – Batina ukop na položaju „Vinograd Kuzel“ (prema: Metzner-Nebelsick 2002: T 8)

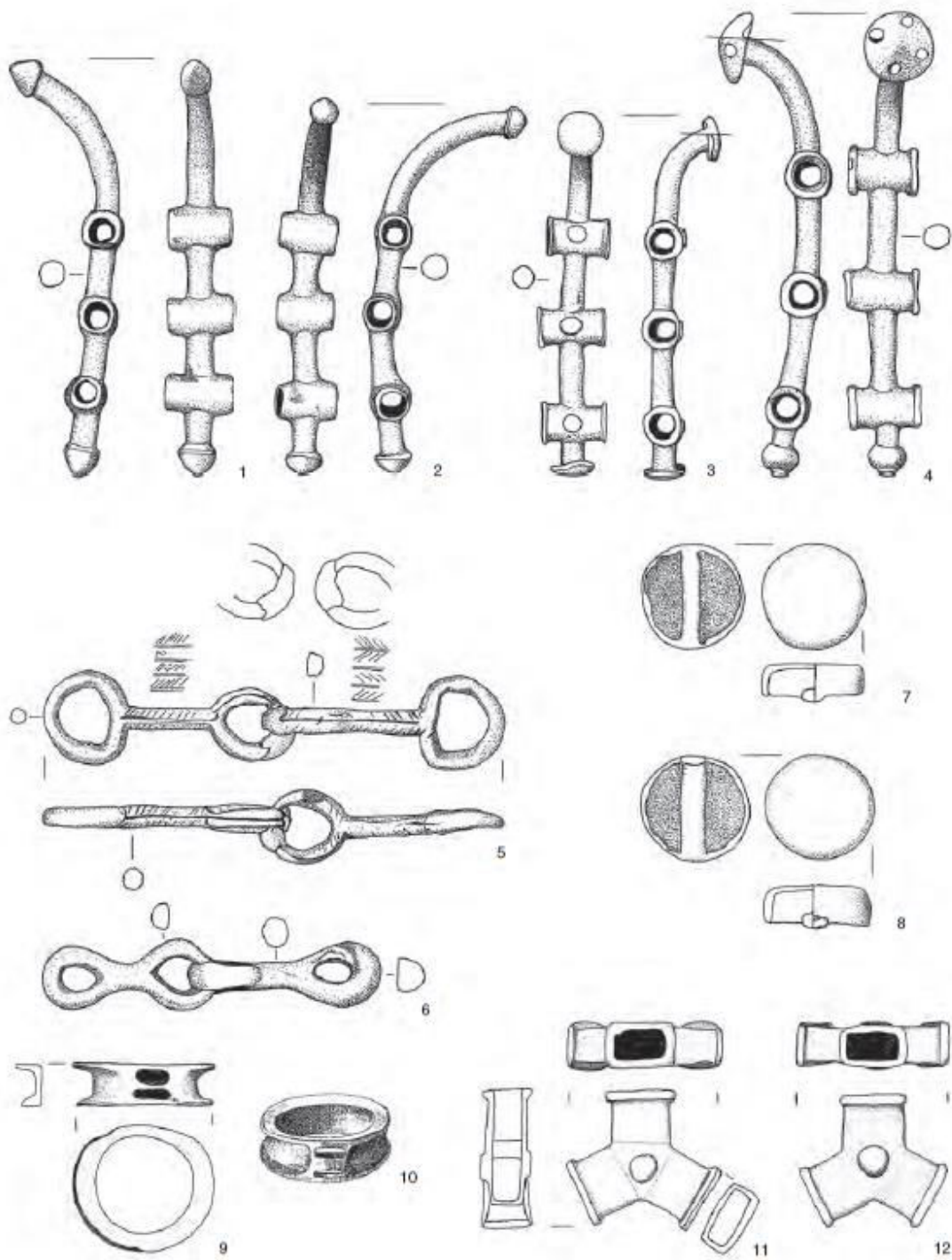

Tabla IX – Batina Gradac ukop (prema: Metzner-Nebelsick 2002: T 36)

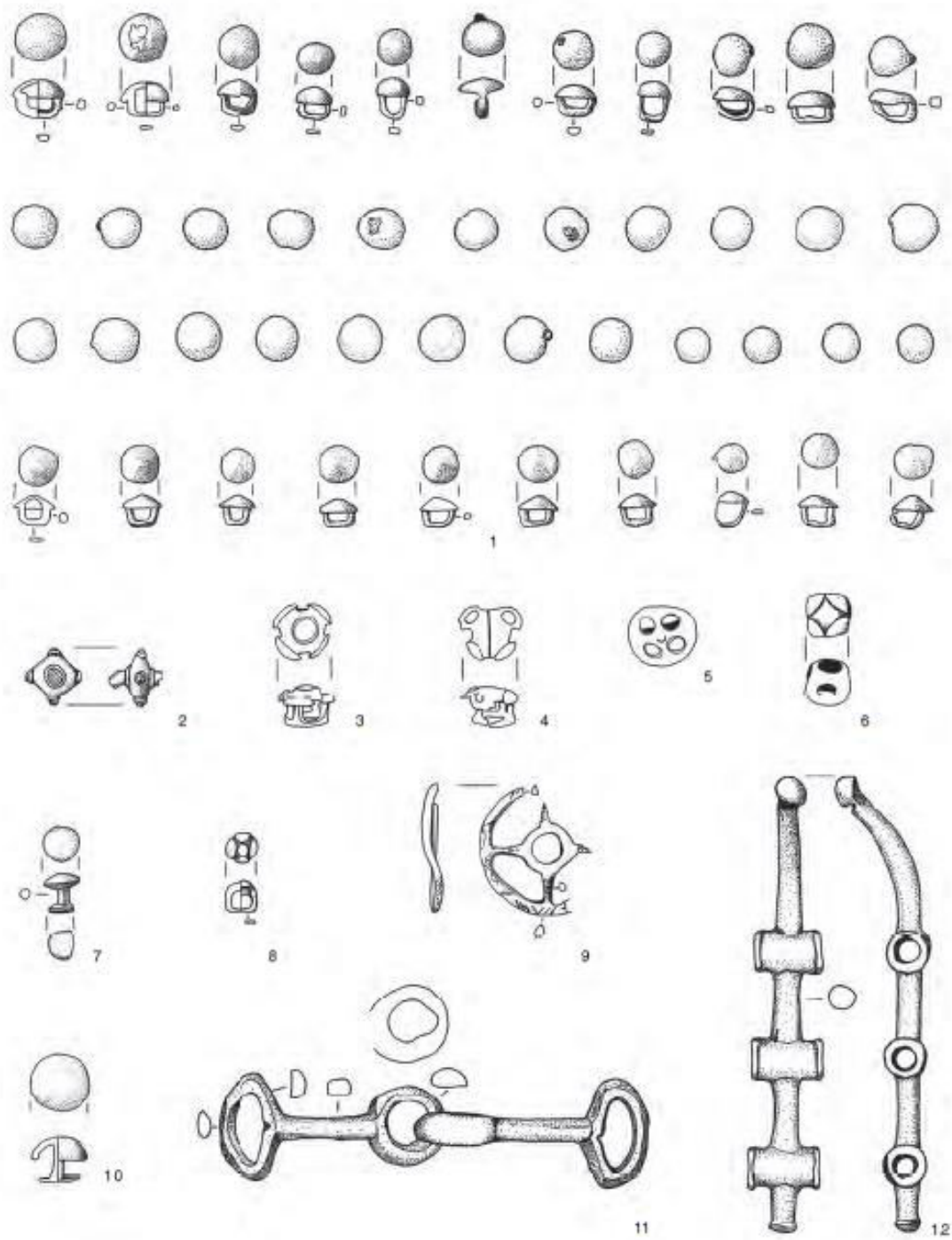

Tabla X – Batina Gradac ukop (prema: Metzner-Nebelsick 2002: T 38)

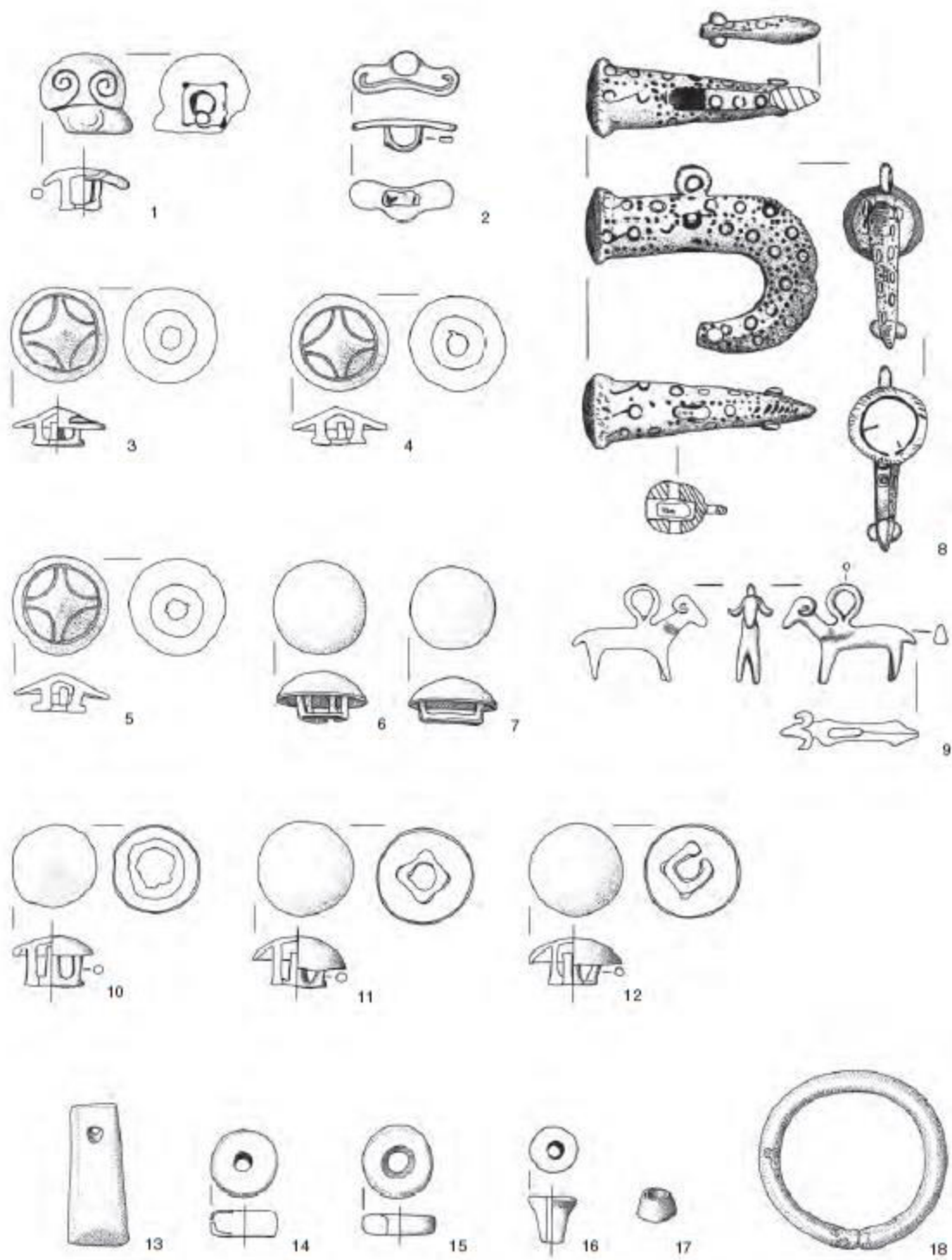

Tabla XI – Batina Gradac ukop (prema: Metzner-Nebelsick 2002: T 37)

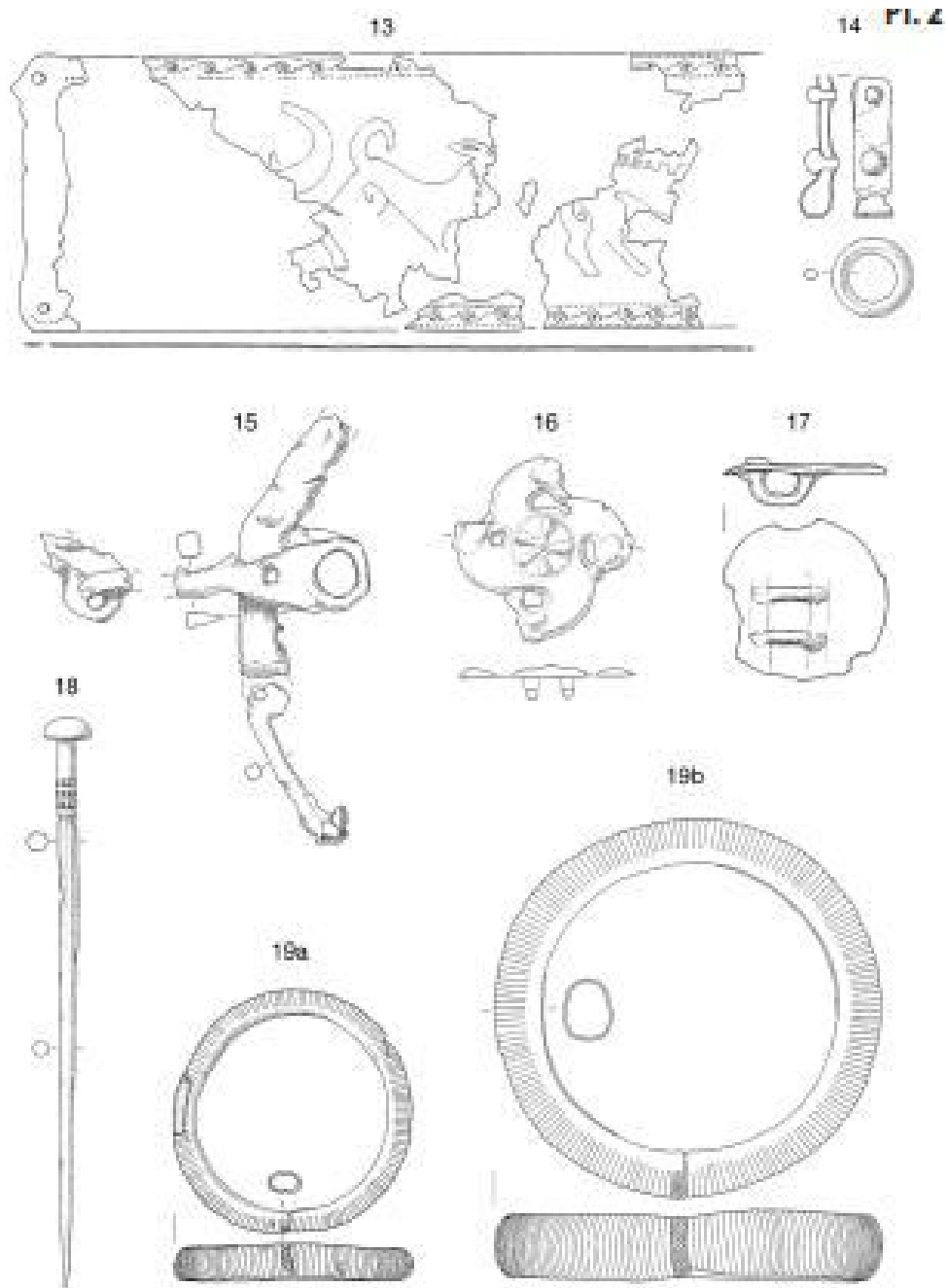

Tabla XII – Stična tumul XLVIII grob 99 (prema: Božič 2014: T II)

Apno, Gr. 1887/1

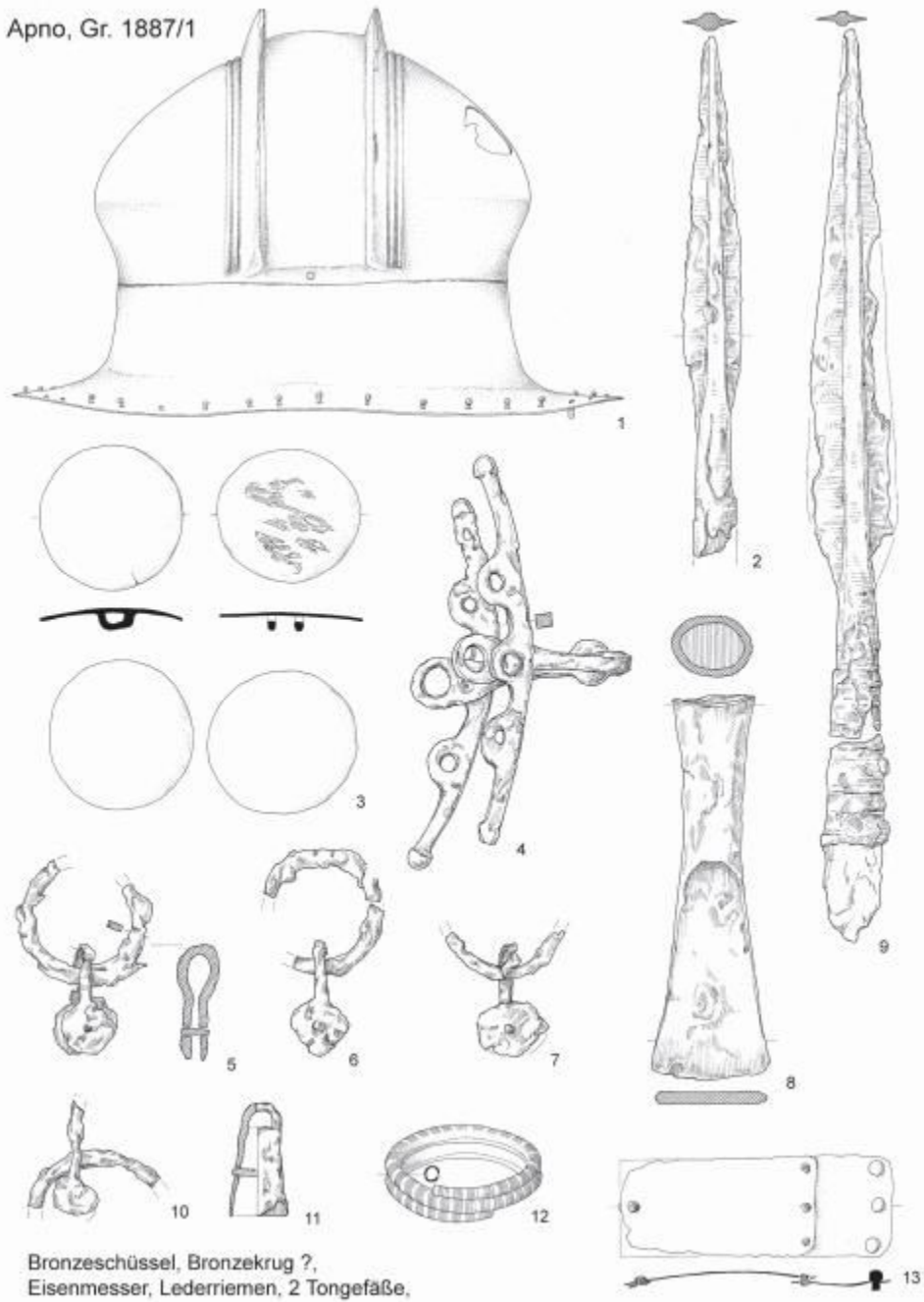

Tabla XIII– Apno pri Kleniku kod Vača (prema: Dular 2016: T IV)

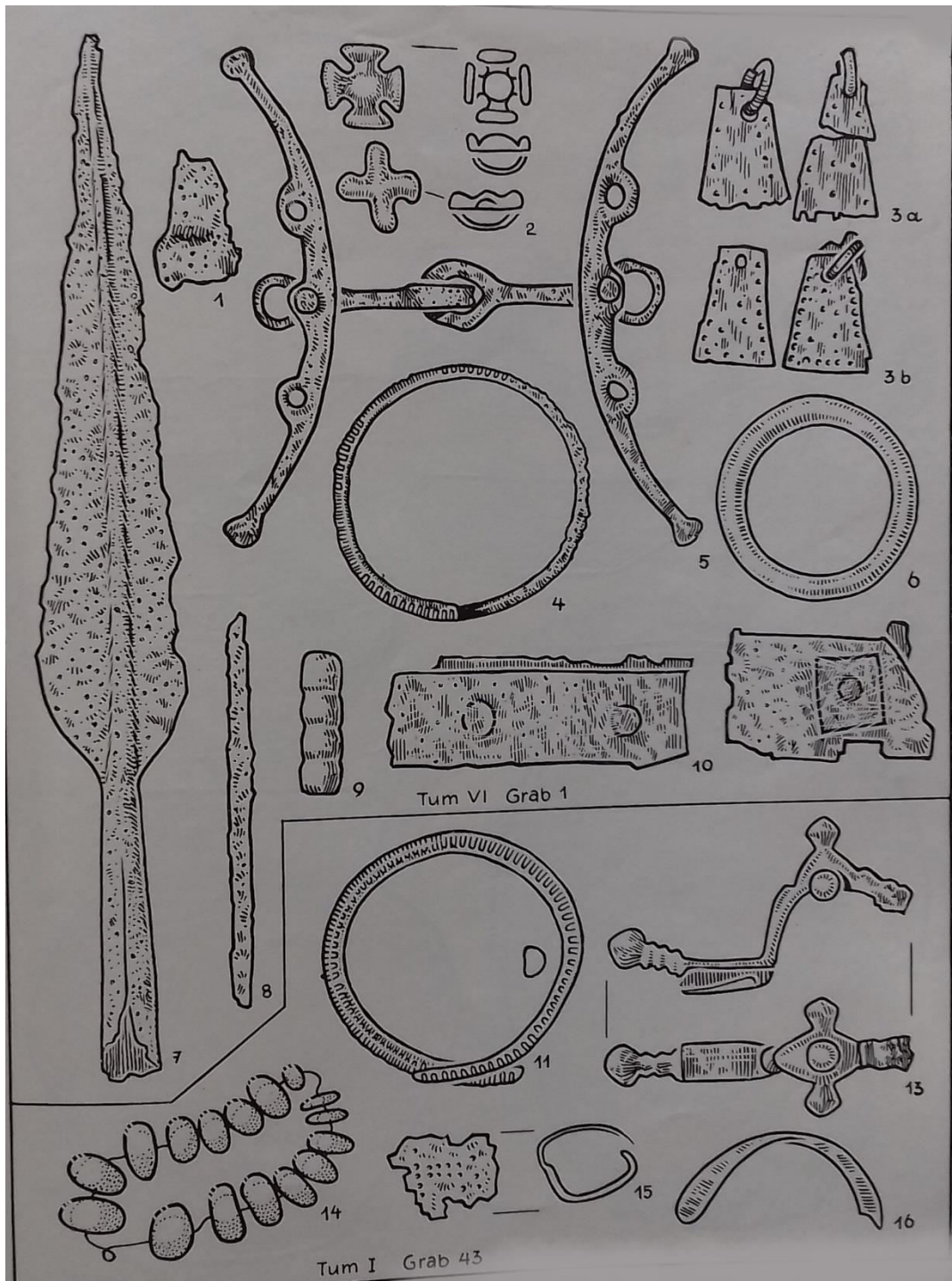

Tabla XIV – Brezje pri Trebelnom (prema Kromer 1959: T XVII)

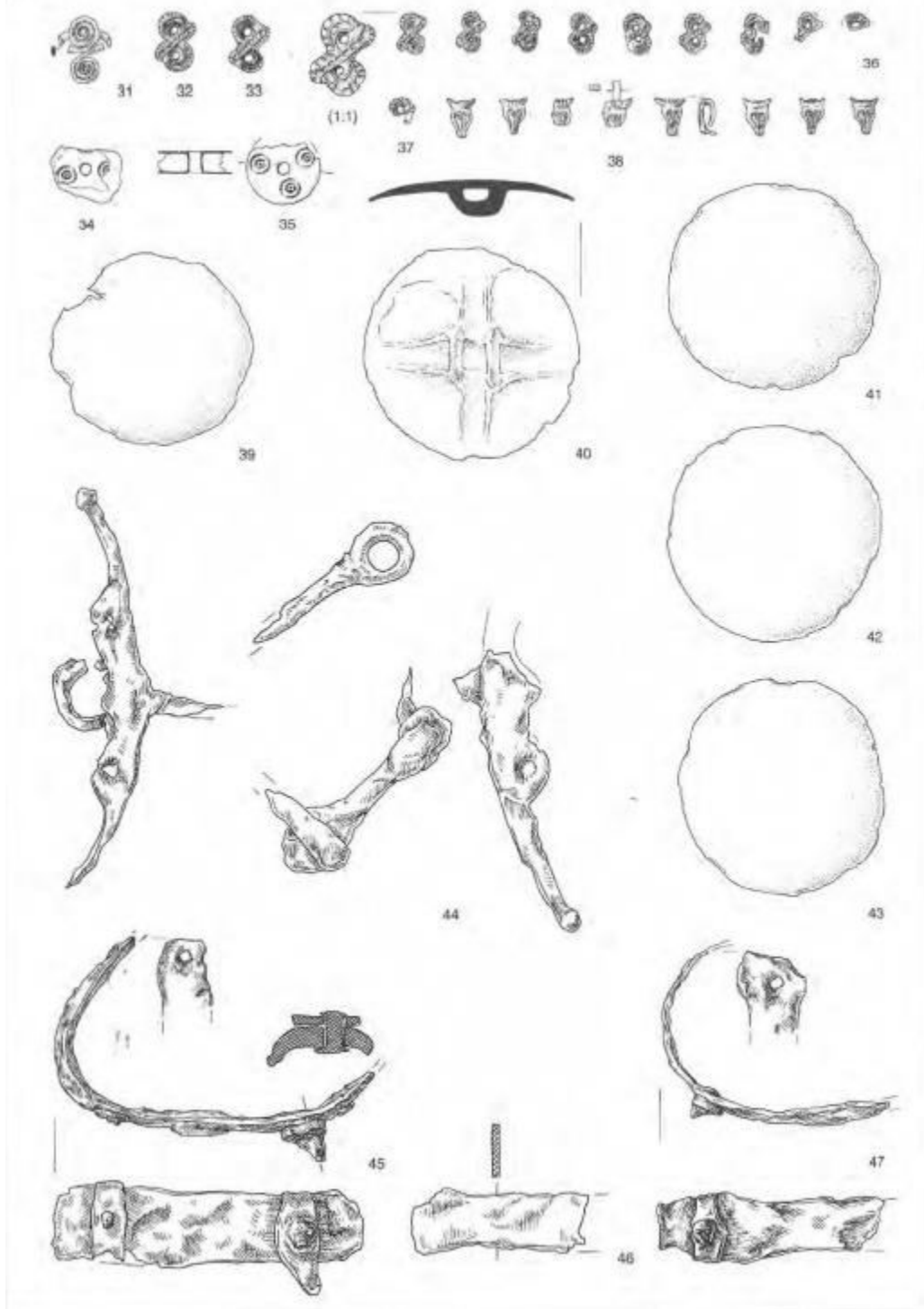

Tabla XV – Magdalenska gora tumu II grob 13 (prema Tecco Hvala et al. 2001: T XXVII)

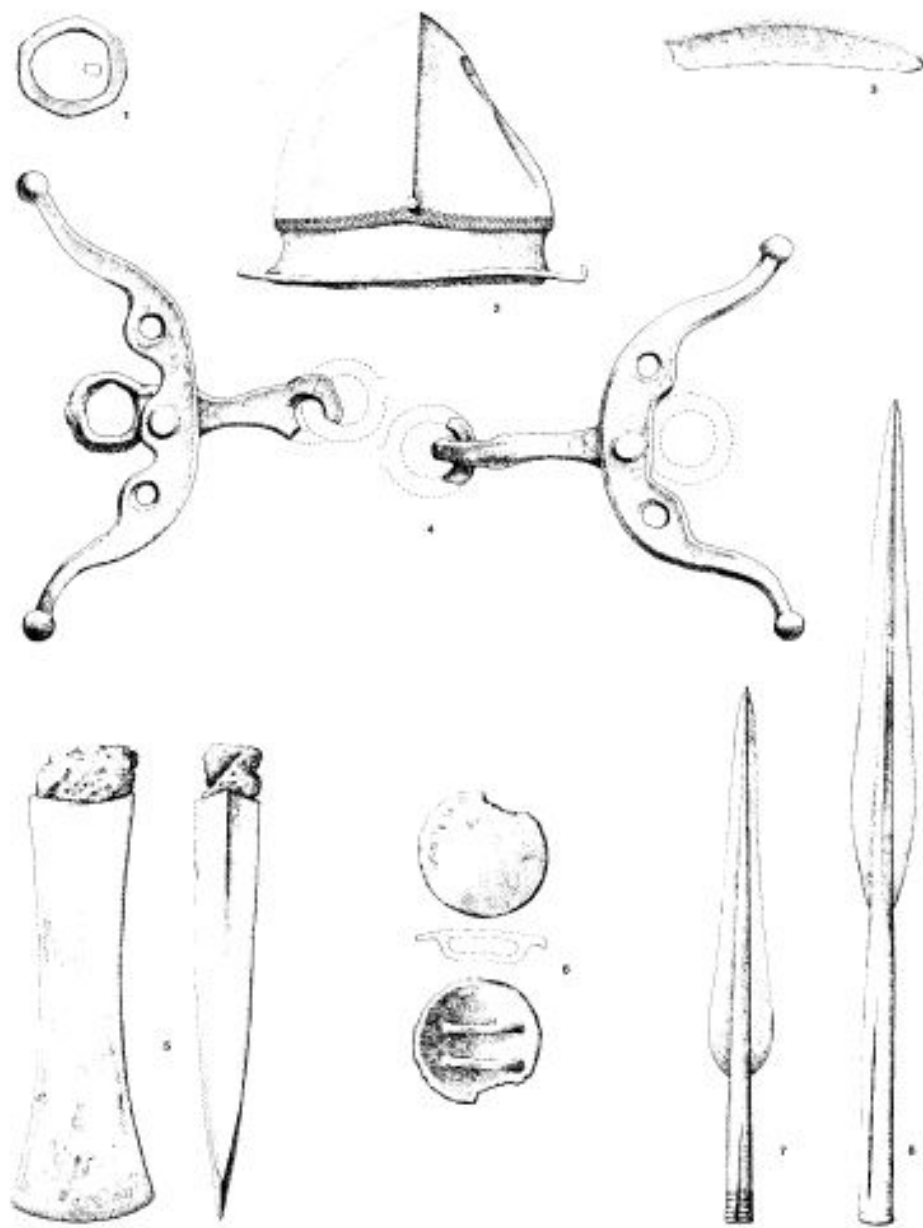

Tabla XVI – Novo Mesto tumul IV grob 3 (preuzeto iz: Gabrovec 1987: T X)

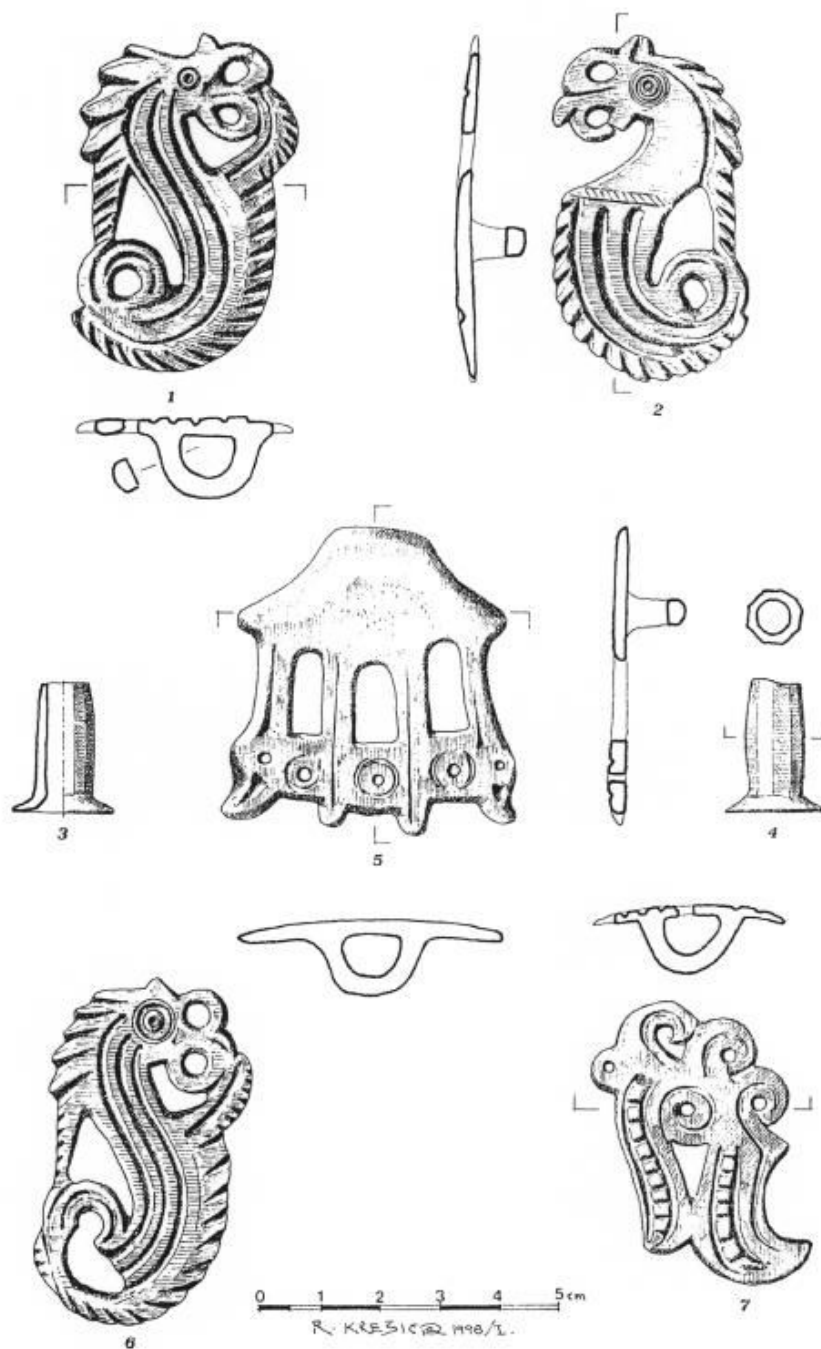

Tabla XVII – Konjski ukop 2 iz Vinkovaca – Robna kuća NaMa (prema Majnarić-Pandžić 1999:
Sl. 4)